

К-14038
П 258179

К-14038

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 41

СЕРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЇ

ВИПУСК 5

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

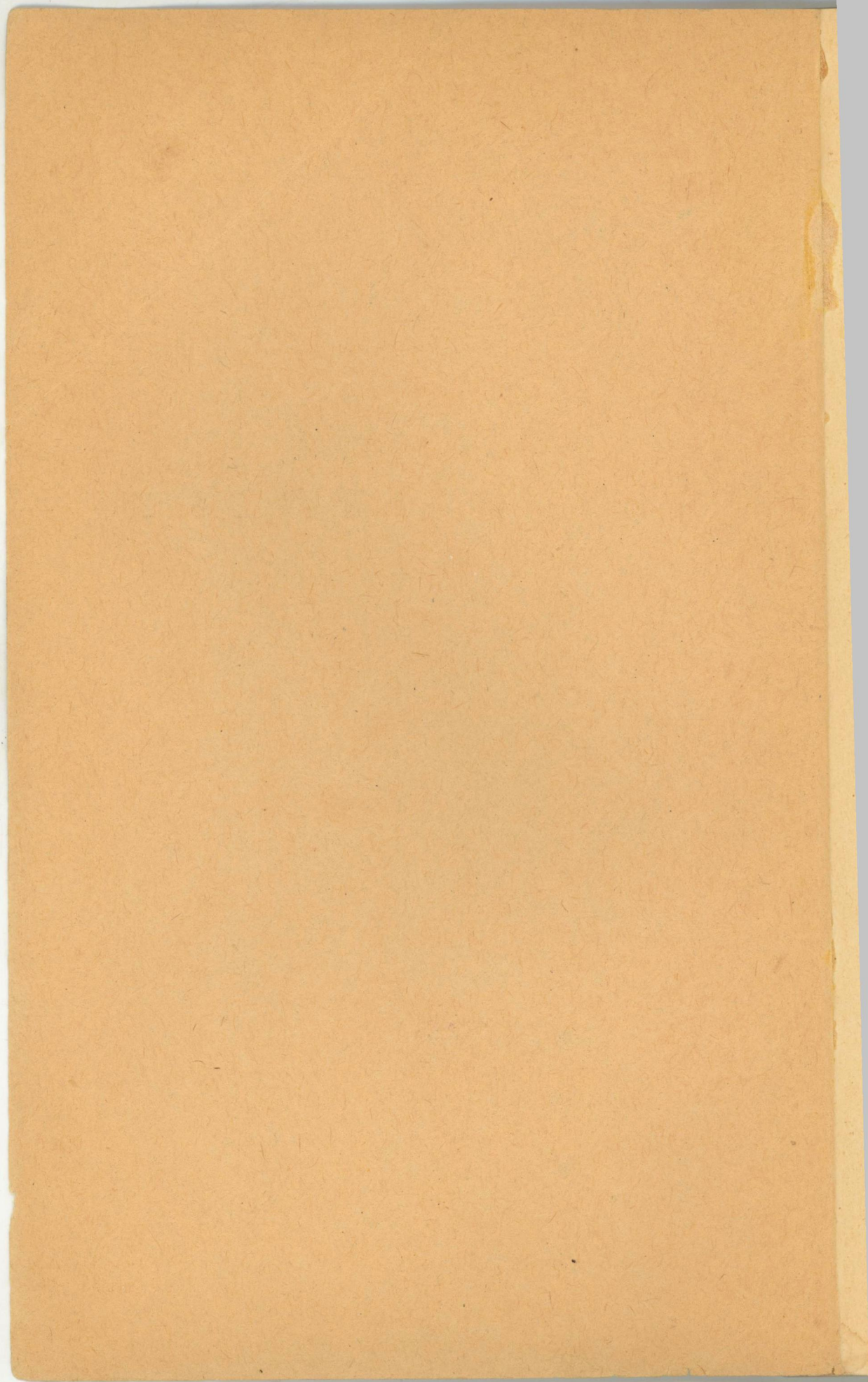
Ціна 45 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University



00272247

9



МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 41

СЕРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЇ

ВИПУСК 5

K-14038



ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1969

3F 24+33.043
X21

Редакційна колегія:

проф. О. П. Мамалуй (відповідальний редактор), доц.
И. М. Бейліс, проф. О. М. Васильев, доц. Б. Ф. Данилевич,
доц. О. А. Рубан, доц. І. Я. Ткаченко, М. М. Кім.

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ МАРКСИСТСЬКОЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

О. П. Мамалуй

Велике вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, які створили політичну економію робітничого класу, вперше в історії відкрило справжні економічні закони зародження і розвитку людського суспільства взагалі, закони виникнення і розвитку капіталізму зокрема, дістало даліше збагачення у працях їхнього геніального продовжувача В. І. Леніна.

З ім'ям В. І. Леніна зв'язаний новий етап у розвитку марксистської політичної економії. Заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він у нових історичних умовах, які склалися наприкінці XIX — на початку XX ст., підніс політичну економію робітничого класу на новий, вищий науковий ступінь. Він не тільки захистив її від будь-яких перекручень і ревізій, збагатив новим, різноманітним і переконливим матеріалом по цілому ряду країн світу, доповнив науковими узагальненнями і висновками, що мають велике принципове теоретичне й практичне революційне значення. В. І. Ленін створив вчення про імперіалізм — найвищу стадію капіталізму, розробив теорію пролетарської революції в нових історичних умовах і заклав міцні, справді наукові основи політичної економії соціалізму — першої фази комуністичного способу виробництва. «Ленінізм — це марксизм нової історичної епохи, епохи імперіалізму і пролетарських революцій, переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства»¹.

К. Маркс силу і значення своєї економічної теорії бачив у тому, що «вона ні перед чим не схиляється і самою суттю своєю критична і революційна»². І ця властивість, справді притаманна марксизмові, дістала свій послідовний розвиток у працях В. І. Леніна, котрий, як і К. Маркс, вважав своїм головним завданням «розкрити всі форми антагонізму і експлуатації в сучасному суспільстві, простежити їх еволюцію, довести їх минулий характер, неминучість перетворення їх в іншу форму і послужити таким чином пролетаріатові для того, щоб він якнайшвидше і якнайлегше покінчив з усякою експлуатацією»³. В цьому діалектичному поєднанні справжньої науковості з послідовною пролетарською революційністю і полягає нездоланна сила марксизму-ленінізму, який залучає все краще і передове, все революційне і прогресивне в сучасному світі.

У працях В. І. Леніна дістали дальший розвиток і конкретизацію всі сторони марксизму. З його ім'ям зв'язана вся сучасна історія

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. — «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 3.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 23.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 296.

розвитку людського суспільства. У своєму вченні він найкраще відтворив сподівання і надії робітничого класу і трудящих мас, дав відповідь на ті докорінні питання, які поставило життя. В. І. Ленін є організатором і натхненником Комуністичної партії Радянського Союзу, вождем Великої Жовтневої соціалістичної революції і засновником першої у світі соціалістичної держави. «Ленінські ідеї справили і продовжують справляти найглибший вплив на весь хід світового розвитку»¹.

У працях В. І. Леніна дістали дальший розвиток найважливіші теоретичні проблеми і категорії марксистської політичної економії в широкому розумінні слова, починаючи від первісного способу виробництва і кінчаючи соціалізмом — першою фазою комуністичного способу виробництва. Немає такого розділу і проблеми в політичній економії, в яку В. І. Ленін не вніс би свій вклад і яку б не збагатив конкретними матеріалами і теоретичними положеннями.

Послідовно розвиваючи марксистське матеріалістичне розуміння історії, вчення про суспільно-економічні формації та їх закони розвитку, В. І. Ленін розширив визначення предмета політичної економії, поглибив метод її дослідження і аналізу. Майстерно застосовуючи метод К. Маркса, на новому історичному матеріалі і на основі «аналізу конкретної і історично особливої дійсності»² В. І. Ленін показав сутність і специфічні особливості економічного ладу кожної соціально-економічної формації.

В. І. Ленін завжди підкреслював головну заслугу К. Маркса, яка полягала в тому, що він виявив механізм суспільного руху, відкрив об'єктивну, природно-історичну закономірність зміни суспільних формацій. «Він зробив це, — писав В. І. Ленін, — через виділення з різних сфер суспільного життя сфери економічної, через виділення з усіх суспільних відносин — *відносин виробничих*, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини»³. Предметом політичної економії і є вивчення виробничих відносин такими, якими вони є на кожному ступені розвитку суспільства.

Політична економія по суті своїй історична наука. Вона досліджує економічні закони кожного окремого ступеня розвитку виробництва і обміну і тільки після цього встановлює деякі, загальні закони, які можна застосовувати до виробництва і обміну взагалі. Цю історичність політичної економії, яка має велике методологічне значення, особливо при вивченні економічних явищ, їх законів, завжди підкреслював В. І. Ленін⁴.

Він викривав антинауковість визначень предмета політичної економії буржуазними економістами, які все зводили до загальних понять про виробництво, про господарство і його форми, про психологічні «закони» та ін.; особливо поширено було визначення політичної економії як науки про «виробництво матеріальних цінностей»⁵. При цьому основний наголос робився на технологічну сторону виробництва.

В. І. Ленін показав, що помилковість таких визначень ґрунтується на нерозумінні відмінностей і ототожнюванні суспільного процесу виробництва з простим процесом праці, на спекулятивній підміні виробничих відносин відношенням людей до природи. Буржуазні вчені,

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. — «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 3.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 531.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 115.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 31—38.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 175.

виходячи з класових інтересів, відійшли від вивчення «суспільних відносин виробництва» і стали на шлях опису виробництва взагалі, на шлях наповнення своїх підручників «купою беззмистовних банальностей і прикладів, що зовсім не стосуються до суспільної науки»¹. У протигагу буржуазним вульгарним визначенням В. І. Ленін дав справді наукове визначення політичної економії. «Її предмет, — писав В. І. Ленін, — зовсім не «виробництво матеріальних цінностей», як часто кажуть (це — предмет технології), а суспільні відносини людей по виробництву»². «Політична економія займається зовсім не «виробництвом», а суспільними відносинами людей по виробництву, суспільним ладом виробництва»³.

Визначаючи політичну економію як науку про суспільний лад виробництва, що вивчає суспільні відносини людей по виробництву, В. І. Ленін завжди підкреслював тісну єдність, взаємозв'язок і взаємозумовленість двох сторін виробництва: продуктивних сил і виробничих відносин, а також єдність виробництва, розподілу, обміну і споживання в суспільному виробництві, серед яких найважливе місце посідає виробництво. В. І. Ленін викрив наукову обмеженість і показав шкідливість спроб Сісмонді і російських народників штучно розірвати цей внутрішній зв'язок і виділити з нього «розподіл» і «споживання» як дещо самостійне і незалежне від виробництва.

У своїх працях В. І. Ленін викрив також і антимарксистську сутність мінової концепції, яка виходила з примату обігу над виробництвом і перетворювала вивчення обміну в єдиний об'єкт для вивчення політичної економії. Ленінська критика мінової концепції мала і має тепер велике значення в політичній економії, бо ця концепція тоді і тепер ще визнається і широко пропагується буржуазними, реформістськими і ревізіоністськими «теоретиками».

Величезна заслуга В. І. Леніна у розробці політичної економії і визначенні її основної ролі в системі економічних наук полягає в тому, що він відстояв її предмет дослідження і обґрунтував її як науку в широкому розумінні слова. Послідовно додержуючись положення Ф. Енгельса про те, що політична економія в широкому розумінні слова є наука про закони, які управляють виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у людському суспільстві на різних ступенях його розвитку, В. І. Ленін довів, що марксистська політична економія повинна вивчати економічні закони створення і розвитку соціалізму. Своїми видатними науковими працями В. І. Ленін вніс неоціненний вклад у створення політичної економії соціалізму в широкому розумінні слова. Він відкинув як неспроможні і вульгарні твердження буржуазних економістів (Зомбарт, Туган-Барановський та ін.), правих опортуністів і троцькістів (М. Бухарін, Є. Преображенський та ін.), які обмежували предмет політичної економії тільки рамками капіталістичного господарства і заперечували необхідність вивчення політичної економії соціалістичних виробничих відносин⁴.

Поряд з питаннями, зв'язаними з предметом політичної економії, особливе місце у працях Леніна посідає питання про метод політичної економії. Ленінські твори є класичним взірцем застосування матеріалістичного світогляду і діалектичного методу для вивчення складних і різноманітних економічних явищ і пізнання їх справжніх законів.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 31.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 175.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 41.

⁴ Див. Ленинский сборник, XI, стор. 349.

Матеріалістична діалектика, як наука «про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення»¹, та її майстерне, послідовне застосування в аналізі економічних відносин і теоретичному узагальненні (синтезі) його результатів, дістали дальший свій розвиток у лєнінських дослідженнях. У протилежність метафізиці, як переконливо доказали К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, діалектичний метод у політичній економії є єдино науковим методом. Тільки він забезпечує всебічне вивчення суспільства та його економічних законів як живого організму, що постійно розвивається, «для вивчення якого потрібен об'єктивний аналіз виробничих відносин, що утворюють дану суспільну формацію, дослідження законів її функціонування й розвитку»².

Згідно з діалектичною логікою, вчив В. І. Ленін, для того щоб пізнати справжню сутність явища, предмета, треба «схопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення», в його розвитку, «саморусі», «зміни», у зв'язку «її з навколишнім світом», з практикою і реальним життям»³.

Історизм — одна з важливих сторін діалектичного методу в політичній економії. Кожному суспільству властиві свої специфічні закони, що лежать в основі його існування і розвитку. Пізнання їх сутності і взаємозв'язку з загальними законами, розкриття внутрішніх суперечностей і сил, що зумовлюють необхідність переходу до нового історичного ступеня, — головне завдання політичної економії⁴.

Величезна заслуга К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна в політичній економії полягає в тому, що вони науково доказали історично минулий характер капіталізму, обґрунтували історичну місію пролетаріату в здійсненні революційної заміни капіталізму соціалізмом і намітили справжні шляхи побудови комуністичного суспільства.

В. І. Ленін не тільки теоретично обґрунтував ці програмні положення в нових історичних умовах, а й перетворював їх у життя, будучи організатором і керівником Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудови соціалізму в нашій країні.

Викриваючи «об'єктивізм» буржуазних, реформістських і ревізіоністських «теоретиків», Ленін підкреслював, що при розгляді будь-якого суспільного явища, події вчений зобов'язаний прямо і відкрито ставати на точку зору певного класу, певної суспільної групи⁵. «Безпартійність» і «безкласовість» у науці — це ширма для буржуазних економістів та їх прибічників, під прикриттям якої їм зручніше захищати і виправдовувати капіталізм. Він показав, що поки існує класове суспільство, немає і не може бути позакласової і позапартійної науки. Політична економія, як і всі суспільні науки, є наукою класовою, партійною. Вона відкрито захищає корінні інтереси робітничого класу і трудящих мас, науково обґрунтовує необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату для побудови нового, справді справедливого суспільства.

Вчення В. І. Леніна про предмет і метод політичної економії, про її історичний, класовий і партійний характер, про її ідейну чистоту і непримиренну боротьбу з буржуазними, реформістськими і ревізіоністськими теоріями є видатним вкладом у марксистську економічну науку.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 35.

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 142.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70—71.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 144.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

Всебічно дослідивши і глибоко проаналізувавши економіку дореволюційної Росії і ряду інших країн, Ленін не тільки підтвердив правильність вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про економічні закони виникнення і розвитку капіталістичного способу виробництва, а й доказав його практичну застосовність у нових історичних умовах як єдино наукового керівництва в революційній боротьбі робітничого класу і трудящих мас за своє звільнення. Він обґрунтував закономірну необхідність гегемонії пролетаріату в російській революції, яка наближалася, і його союзу з селянством як головну умову перемоги.

В. І. Ленін обґрунтував і розвив учення К. Маркса про те, що капіталізм виріс з феодалізму на основі розвитку товарного виробництва і розкладу натурального господарства. На великому фактичному матеріалі він показав, що розвиток продуктивних сил у феодальному суспільстві і спричинена ним невідповідність між їхнім рівнем і існуючими виробничими відносинами зумовили зростання суспільного поділу праці і обміну, розклад натурального, замкненого господарства, виникнення і розвиток товарного господарства, яке й стало економічною основою зародження й розвитку капіталізму. «Під товарним виробництвом, — писав В. І. Ленін, — розуміється така організація суспільного господарства, коли продукти виробляються окремими, відособленими виробниками, причому кожний спеціалізується на виробленні одного якого-небудь продукту, отже для задоволення суспільних потреб необхідна купівля — продаж продуктів (що стають в силу цього товарами) на ринку»¹.

Товарне виробництво, як показали К. Маркс і В. І. Ленін, історично виникає і існує тільки, якщо є необхідні для цього об'єктивні умови: наявність розвинутого суспільного поділу праці, тобто спеціалізація виробників на виготовленні певних продуктів, і існування відособлених власників засобів виробництва і продуктів праці, які зумовлюють відносини взаємної відчужуваності. Щоб продати або обміняти товар, треба бути його власником. Тільки за цих умов виробництво стає товарним і його продукти є товарами.

При натуральному господарстві, де немає ще розвинутого суспільного поділу праці, суспільство складається з маси однорідних господарських одиниць, і кожна з них виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування сировини і кінчаючи підготовкою до безпосереднього її споживання². Тут обмін діяльністю людей не набуває форми товарних відносин, а продукти виробництва не є товарами.

При наявності приватної власності на засоби виробництва і відособлених виробників, але при відсутності розвинутого суспільного поділу праці продукти виробництва також не є товарами. «Основою товарного господарства, — підкреслював В. І. Ленін, — є суспільний поділ праці»³. Однак продукти праці не перетворюються в товари і при наявності суспільного поділу праці, але при відсутності окремих відособлених виробників. Ленін у ряді своїх творів не тільки всебічно розглядає історичні умови виникнення товарного господарства, а й глибоко аналізує його сутність, характерні риси і специфічні особливості на різних етапах розвитку. В. І. Ленін послідовно розглядає як двоїстий характер товару і праці, втіленої в ньому, так і розвиток внутрішніх суперечностей товару і виявлення їх у формах вартості, історію виникнення і функції грошей, перетворення грошей у капітал тощо.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 75.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 17.

³ Там же.

Найдетальніше розробив він питання про два види товарного виробництва. Товарне виробництво, економічною основою якого є приватна власність на засоби виробництва, вчив В. І. Ленін, треба розрізняти як просте товарне виробництво і як капіталістичне.

Перше — це виробництво, засноване на приватній власності на засоби виробництва і на особистій праці виробника. Друге ж засноване на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації найманої праці. Спільним для них є те, що вони базуються на приватній власності. Це робить їх однотипними. Різниця ж між ними полягає в тому, що просте товарне виробництво засноване на особистій праці виробника і передбачає безпосереднє поєднання його з засобами виробництва, а капіталістичне — на експлуатації чужої, найманої праці, для нього властиве відокремлення робочої сили від засобів виробництва і перетворення її в товар. «Під капіталізмом розуміється та стадія розвитку товарного виробництва, коли товаром стають уже не тільки продукти людської праці, але й сама робоча сила людини»¹.

Простий товаровиробник — трудівник, а капіталіст — експлуатор. Основним економічним законом простого товарного виробництва є закон вартості, а капіталістичного — закон виробництва і привласнення додаткової вартості². Останній визначає саму сутність капіталізму і всі його головні властивості і процеси, характер дії всіх інших економічних законів, у тому числі й закону вартості, який в умовах капіталістичного господарства перетворюється в ціну виробництва.

При аналізі виникнення і розвитку капіталістичного способу виробництва, писав В. І. Ленін, «важливі два моменти; 1) перетворення натурального господарства безпосередніх виробників у товарне і 2) перетворення товарного господарства в капіталістичне»³. Перше перетворення відбувається внаслідок того, що виникає і розвивається суспільний поділ праці і обмін. Друге — внаслідок того, що окремі виробники виробляють продукти на ринок як товари і в погоні за великою вигодою вступають між собою в конкурентну боротьбу, що неминуче призводить до зміцнення одних і ослаблення інших, до збагачення меншості і розорення маси дрібних виробників. «Збагачення небагатьох осіб і зубожіння маси — такі неминучі наслідки закону конкуренції»⁴. Одні перетворюються в капіталістів, інші — в найманих робітників⁵. Причина цього не в якихось штучних заходах, як про це говорили народники, а у самих виробничих відносинах, що все це зовсім не випадковість, а неминучість, зумовлена капіталістичним способом виробництва⁶. Систематично, глибоко і всебічно розкрито й показано цей історичний процес виникнення й розвитку капіталізму — від його вихідної основи — простого товарного виробництва і капіталістичної простої кооперації, аналізу поділу праці і мануфактури — до великої машинної індустрії в ленінській праці «Розвиток капіталізму в Росії». Наукове значення цієї книги в марксистській політичній економії величезне. Вона є продовженням і розвитком (на основі нових матеріалів) великих ідей «Капіталу» К. Маркса.

Важливе місце в ленінській спадщині посідає дальший розвиток учення К. Маркса про виробництво, привласнення і розподіл додаткової вартості, про нагромадження капіталу і становище робітничого

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 75.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 42, 43, 44.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 75.

⁴ Там же, стор. 79.

⁵ Там же, стор. 75, 79.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 188, 342.

класу, про земельну ренту і особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві.

У ленінських працях широко й докладно характеризується природа капіталістичної власності на засоби виробництва, історичні умови перетворення робочої сили в товар і його специфічний характер, сутність додаткової вартості як економічної категорії і конкретні форми її виявлення, способи збільшення виробництва додаткової вартості і підвищення експлуатації робочої сили, три стадії розвитку капіталізму і зумовлені ними закономірні соціально-економічні зміни, що загостріють внутрішні суперечності капіталізму, роблять його історично минулим способом виробництва.

Усі ці питання і категорії політичної економії В. І. Ленін розглядає на основі нового конкретного матеріалу про розвиток капіталізму в ряді країн, всебічного аналізу даних умов, що історично склалися, і модифікованих ними різноманітних форм виявлення. Наріжним каменем вивчення всіх економічних категорій капіталізму у В. І. Леніна, як і в К. Маркса, є теорія додаткової вартості, з позицій якої тільки й можна правильно пояснити сутність буржуазних виробничих відносин, їх законів та категорій.

Головну специфічну особливість буржуазного суспільства становить товарне виробництво, яке на основі капіталістичних виробничих відносин набуло всезагального характеру, коли «найбільш важлива і значна частина засобів виробництва і обігу товарів належить невеликому своєю чисельністю класові осіб, тимчасом як величезна більшість населення складається з пролетарів і напівпролетарів, примушених своїм економічним становищем постійно чи періодично продавати свою робочу силу, тобто вступати в наемники до капіталістів, і своєю працею створювати прибуток вищих класів суспільства»¹. «Капіталізм, це — та стадія розвитку товарного виробництва, — підкреслював В. І. Ленін, — коли і робоча сила стає товаром»². Ступінь розвитку товарної форми останньої характеризує ступінь розвитку капіталізму³.

Товарний характер сполучення робочої сили із засобом виробництва і споживання її як джерела праці, що створює більшу вартість, ніж сама вартість товару робочої сили, і дає додаткову вартість. «Саме цей «ріст» перетворює гроші в *капітал*, як особливе, історично визначене, суспільне відношення виробництва»⁴.

Воно й зумовлює поділ робочого дня на необхідний додатковий час, а капіталу — на постійну і змінну частину. «Тому, щоб виразити ступінь експлуатації робочої сили капіталом, треба порівнювати додаткову вартість не з усім капіталом, а тільки із змінним капіталом»⁵.

В. І. Ленін викриває буржуазних і реформістських ідеологів, які визначають капітал, як нагромаджену працю, що служить для дальшого виробництва і ніби існує одвічно, в усіх суспільствах. Він розкриває специфічно історичний характер категорії капіталу, аналізує процес його нагромадження, зростання його органічної будови і посилення експлуатації робочої сили з розвитком капіталізму. «Нагромадження капіталу, прискорюючи витіснення робітників машиною, створюючи на одному полюсі багатство, на другому злидні, породжує і так звану «резервну робітничу армію», «відносний надлишок» робітників або «капіталістичне перенаселення», яке набирає надзвичайно різноманіт-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 420—421.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 500.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 398.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 42.

⁵ Там же, стор. 43.

них форм і дає можливість капіталові надзвичайно швидко розширяти виробництво»¹.

Технічний і науковий прогрес — досягнення людського генія — в умовах капіталізму перетворюється в засіб пригнічення народу і підвищення експлуатації робітничого класу, трудящих мас. «Прогрес техніки і науки, — писав В. І. Ленін, — означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт»². Це ленінське положення є ключем для правильного розуміння соціально-економічної сутності науково-технічної революції, що відбувається після другої світової війни в капіталістичних країнах.

Науковий і технічний прогрес, який посилює експлуатацію трудящих, збільшення нагромадження капіталу, гігантське зростання продуктивних сил і усуспільнення праці, як переконливо показав В. І. Ленін, супроводжується тим, що всі головні наслідки цього розвитку монополізує меншість населення. Разом із зростанням суспільного багатства зростає майнова нерівність, поглиблюється і розширюється безодня між класом власників (буржуазією) і класом пролетаріату. Відбувається закономірне погіршення становища пролетаріату і трудящих мас.

В. І. Ленін відстояв від ревізії і розвив у нових умовах марксистське вчення про всезагальний закон капіталістичного нагромадження і погіршення становища робітничого класу. На конкретному матеріалі він доказав, що в суспільному доході «порівняна частка робітників у капіталістичному суспільстві, яке швидко багатіє, стає все меншою, бо все швидше багатіють мільйонери»³, що життєвий рівень робітничого класу, який визначається усією сукупністю умов його праці й побуту, з розвитком капіталізму знижується, бо зростає резервна армія праці, безробіття, збільшується розрив між вартістю робочої сили і реальною заробітною платою, підвищується інтенсифікація праці, зростають податки, квартирна плата, витрати на освіту, медичне обслуговування тощо. Особливо погіршується становище трудящих у періоди економічних криз і імперіалістичних воєн. «Кризи і періоди промислового застою, — зазначається у Програмі КПРС, — в свою чергу ще більше розоряють дрібних виробників, ще більше посилюють залежність найманої праці від капіталу, ще швидше ведуть до відносного, а іноді й до абсолютного погіршення становища робітничого класу»⁴.

Численні дані сучасної статистики повністю підтверджують правильність цих положень і висновків як для промислового капіталізму, так і для імперіалізму, в тому числі періоду загальної кризи капіталізму. Всебічно розглянуто в ленінських працях причини дальшого загострення основної суперечності капіталізму і історичну тенденцію капіталістичного нагромадження. Історичний процес зародження і розвитку капіталізму на основі товарного виробництва безпосередніх виробників, що супроводиться масовою і кривавою експропріацією їх власності, спричинив створення приватної капіталістичної власності. Нагромадження капіталу і конкуренція між капіталістами призводить до того, що «тепер експропріації підлягає вже не робітник, який сам веде самостійне господарство, а капіталіст, який експлуатує багатьох робітників. Ця експропріація чиниться грою іманентних законів самого капіталістичного виробництва, шляхом централізації капіталів. Один капіталіст побиває багатьох капіталістів»⁵. Разом з цією централіза-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 44.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 534.

³ Там же, стор. 388.

⁴ Програма КПРС. К., Держполітвидав, 1968, стор. 7.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 717.

цією або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма вдосконалюється виробництво і розвивається його суспільний характер, що зумовлює необхідність встановити над ним суспільне регулювання і контроль. Проте власність на гігантське виробництво і вироблювану суспільною працею робітників продукцію є приватною, підпорядкованою корисливим інтересам небагатьох (капіталістів). Основна суперечність капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення — дедалі більше загострюється, зумовлюючи неминучість його революційної заміни новим, соціалістичним способом виробництва.

В. І. Ленін неодноразово наводить слова К. Маркса з 1 тому «Капіталу»: «Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва і усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹.

У період свого виникнення і розвитку небагато капіталістичних узурпаторів експропріювали народні маси, тут же — в період пролетарської революції народні маси на чолі з робітничим класом мають експропріювати небагатьох узурпаторів і встановити свою владу, яка забезпечує будівництво соціалізму. Державою цього періоду повинна бути тільки держава революційної диктатури пролетаріату. Науковому обґрунтуванню історичної необхідності диктатури пролетаріату, як найважливішої умови переходу від капіталізму до соціалізму, присвячено ряд праць К. Маркса і В. І. Леніна. З «запереченням» цієї великої ідеї марксизму-ленінізму марно виступали в минулому, виступають і тепер буржуазні, реформістські і ревізіоністські «теоретики». Ленінська критика цих «заперечувачів» і в даний час є гострим знаряддям в ідейній боротьбі з ворогами комунізму.

Великою історичною заслугою В. І. Леніна є те, що він блискуче захистив марксистську теорію відтворення від усіляких «критиків» і творчо розвив її відповідно до нових умов. Ленінське дослідження законів відтворення суспільного капіталу і утворення внутрішнього ринку з урахуванням зростання органічної будови капіталу, обґрунтування закону переважного зростання виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання мали і мають винятково важливе наукове значення для марксистської політичної економії.

В. І. Ленін вніс істотні доповнення в побудову марксових схем відтворення з урахуванням технічного прогресу і відповідно — зростання органічної будови капіталу. Крім марксового поділу суспільного виробництва на два підрозділи, він і перший підрозділ поділив на дві частини; виробництво засобів виробництва для виробництва засобів виробництва і виробництво засобів виробництва для виробництва предметів споживання.

На основі детального дослідження і розрахунків В. І. Ленін показав динаміку зростання всього суспільного продукту і його складових частин. З наведеної підсумкової таблиці² видно, що за чотири роки відтворення в розширеному масштабі весь суспільний продукт збільшився на 20%, виробництво засобів виробництва — на 27,6%, виробництво засобів виробництва для засобів виробництва — на 36,7%, а для виробництва предметів споживання — на 9,5% і виробництво предметів споживання — на 6%. «Ми бачимо таким чином, — приходить до висновку В. І. Ленін, — що найшвидше зростає виробництво

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 717—718.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

засобів виробництва... і найповільніше виробництво засобів споживання»¹. Положення про закон переважного розвитку засобів виробництва в порівнянні з предметом споживання є науковим висновком, зробленим В. І. Леніним з аналізу сутності відкритого К. Марксом загального закону нагромадження капіталу, більш швидкого зростання постійного капіталу в порівнянні із змінним стосовно до всього суспільного капіталу. В. І. Ленін дав не тільки цілісне формулювання, а й розгорнуте теоретичне обґрунтування його як економічного закону розширеного відтворення, що діє в умовах машинної індустрії. Він також показав специфіку його суперечливих тенденцій в умовах капіталізму і доказав необхідність планомірного використання його при соціалізмі.

При капіталізмі цей закон «перебуває в цілковитій відповідності з антагоністичною природою цього суспільства»². Він підпорядкований вимогам основного економічного закону і загального закону капіталістичного нагромадження. Діючи в тісному зв'язку з цими та іншими економічними законами, закон переважного зростання виробництва засобів виробництва загострює основну суперечність капіталізму і визначає матеріальну основу циклічності та періодичності процесу капіталістичного відтворення.

Розкриваючи внутрішні суперечності капіталістичного відтворення і показуючи причини їх посилення, Ленін розвив марксову теорію економічних криз. Він з'ясував причини і фактори їх поглиблення і початішання з розвитком капіталізму.

Відстоюючи марксову теорію криз, В. І. Ленін піддав ґрунтовній критиці як теорію недоспоживання (Сісмонді, Родбертус, російські народники та ін.), так і теорію диспропорціональності (Туган-Барановський, Гільфердінг та ін.)³. Викриваючи порочність цих та інших буржуазних і дрібнобуржуазних теорій криз, Ленін обґрунтував положення про те, що причина криз полягає в самому капіталістичному способі виробництва, в його основній суперечності, що економічні кризи — це явище історичне, іманентно властиве лише капіталізму.

У багатьох ленінських працях всебічно розглянуто створення середнього прибутку на основі закону вартості і процесу історичного перетворення його в ціну виробництва, дано характеристику форм конкуренції (внутрігалузової і міжгалузової), закону тенденції норми прибутку до зниження й розвитку його внутрішніх суперечностей, а також наведено аналіз розподілу додаткової вартості між різними групами капіталістів і форм її виявлення.

В. І. Ленін особливо підкреслює принципову відмінність характеру суперечностей між робітничим класом і буржуазією, з одного боку, і між окремими групами буржуазії при розподілі між собою додаткової вартості, разом видавленої ними з робочої сили, — з другого. Він показує, що вчення К. Маркса про середній прибуток має величезне значення для класової боротьби пролетаріату, бо переконливо доказало, що капіталісти, які ведуть між собою жорстоку конкурентну боротьбу за найвигідніше застосування капіталу, єдиним класом виступають проти робітничого класу, всіляко посилюючи його експлуатацію і поневолення. Тому робітники не можуть обмежуватися тільки боротьбою проти своїх безпосередніх хазяїв, а повинні вести організовану боротьбу з усім класом капіталістів, за повне повалення його панування. Тільки організувавшись і об'єднавшись як клас під керівництвом марксистської партії і разом з трудящими міста й села, можна рево-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 516.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 142—150.

люційним шляхом повалити капіталізм, установити диктатуру пролетаріату, забезпечити побудову соціалізму.

К. Маркс — творець справді наукової і послідовно революційної теорії земельної ренти. Він створив учення про абсолютну ренту і зробив зовсім нову теорію диференціальної ренти, що не тільки не має ніякого зв'язку з так званим «законом убуючої родючості ґрунту», але й заперечує його як апологетичну соціально-спекулятивну абстракцію. Дальшого свого розвитку марксова теорія земельної ренти і вчення про розвиток капіталізму в сільському господарстві, як і інші питання, з ними зв'язані, набули у працях В. І. Леніна — послідовного продовжувача вчення К. Маркса.

В. І. Ленін не тільки розвив і збагатив марксову аграрну теорію, а й блискуче захистив її від ревізії і будь-яких спроб «виправлення» з боку буржуазних і дрібнобуржуазних «критиків». Глибоко дослідивши багатющі нові матеріали про розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії, США, Німеччини та інших країн наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., Ленін обґрунтував правильність і застосовність марксової теорії земельної ренти і за нових умов, які склалися у зв'язку з переходом капіталізму в монополістичну стадію.

Економічний базис того чи іншого суспільства визначає як саму соціально-економічну сутність земельної ренти, так і конкретні форми її виявлення. Рента, вчили К. Маркс і В. І. Ленін, зобов'язана своїм походженням суспільству, а не землі. Будучи продуктом певних економічних відносин, вона є економічною формою реалізації земельної власності: «Яка б не була специфічна форма ренти, — писав К. Маркс, — для всіх її типів спільною є та обставина, що привласнення ренти являє собою економічну форму, в якій реалізується земельна власність, і що земельна рента, в свою чергу, передбачає земельну власність, власність певних індивідумів на певні ділянки землі...»¹.

Виходячи з соціально-економічної сутності відповідних способів виробництва, Ленін детально досліджував феодальну і капіталістичну земельну ренту і притаманні їм форми виявлення. Він також заклав теоретичні основи для правильного розуміння природи земельної ренти та її форм у перехідний період від капіталізму до соціалізму і при соціалізмі.

Особливо великою є заслуга Леніна в дослідженні двох видів монополії в капіталістичному землеробстві і двох форм земельної ренти, в розкритті специфіки економічних законів, шляхів і форм розвитку капіталізму в сільському господарстві, а також у критиці антимарксистських аграрних теорій². Залучаючи багатий додатковий матеріал по ряду країн, Ленін поглибив марксистське обґрунтування причини і умови утворення як диференціальної, так і абсолютної земельної ренти.

Монополія на землю як об'єкт господарства, зумовлена обмеженістю землі, є причиною, що породжує створення диференціальної ренти. «Обмеженість землі веде до того, що ціну хліба визначають умови виробництва не на середньої якості землі, а на гіршій оброблюваній землі. Ця ціна хліба дає фермерові (=капіталістичному підприємцеві в землеробстві) покриття його витрат виробництва і середній зиск на його капітал. Фермер на кращій землі дістає додатковий зиск, який

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 169.

² Див. праці В. І. Леніна: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.), «Аграрне питання і «критики Маркса» (1901 р. — розд. I—IX і 1907 р. — розд. X—XII), «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії (1903 р.), «Капіталістичний лад сучасного землеробства» (1910 р.), «Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві» (1914—1915 рр.).

і утворює *диференціальну ренту*¹. Тут діють дві незалежні від капіталу умови, які призводять до неоднакових наслідків виробництва: родючість і місцеположення земельних ділянок.

Диференціальна рента — це різниця між індивідуальною (нижчою) і суспільною (вищою) ціною виробництва. Вона є наслідком вищої продуктивності праці на кращих родючістю і місцеположенням землях — диференціальна рента I, а також в умовах більш ефективного вкладення капіталу в землю — диференціальна рента II.

Монополія на землю як об'єкт господарства і диференціальна рента не припускають існування приватної власності на землю. Наявність останньої є тільки засобом у руках землевласників привласнення додаткового зиску, що створює диференціальну ренту. Диференціальна рента (буржуазна) припускає існування капіталістичного ладу в суспільному господарстві, вона виникає разом з ним і може зникнути тільки з його ліквідацією.

Велика заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він обґрунтував ідентичність як природи, так і законів створення диференціальної ренти в землеробстві із створенням диференціального прибутку в промисловості. Перша і друга є тільки специфічними формами надлишкової додаткової вартості. Перша, на відміну від другої, має стійкий характер, зумовлений природним базисом землі.

К. Маркс створив теорію абсолютної земельної ренти і доказав її існування без порушення закону вартості. В. І. Ленін, який досліджував економіку капіталістичного сільського господарства у ряді країн світу наприкінці XIX—початку XX ст., не тільки підтвердив правильність марксової теорії, але й блискуче захистив її від нападу різних «заперечувачів» і розвив її в нових історичних умовах.

В. І. Ленін обґрунтував існування абсолютної ренти при розвинутому капіталізмі, показав, що як причина, так і умова її створення тут зберігають свою силу. «Абсолютна рента походить з приватної власності на землю»². Монополія приватної власності на землю є причиною, а наявність нижчої (ніж середня в промисловості) органічної будови капіталу в сільському господарстві — умовою її створення. Обидва ці фактори необхідні для існування абсолютної ренти, але їх роль різна. «Абсолютну ренту породжує не низька будова землеробського капіталу, — писав В. І. Ленін, — а монополія приватної земельної власності, яка перешкоджає конкуренції вирівнювати зиск з «низькопобудованого «капіталу»³. При розвинутому капіталізмі сила монополії приватної власності на землю не слабшає, а в зв'язку з тим, що вона зростається з монополістичним і фінансовим капіталом, ще збільшується.

Дискусія з питань абсолютної ренти, що відбувалася в останні роки (1966—1969) на сторінках журналу «Мировая экономика и международные отношения», показала, що ленінське вчення про два види монополії в капіталістичному сільському господарстві і дві форми земельної ренти і за сучасних умов залишається в повній силі і є не порушеною науково-методологічною основою дослідження закономірностей розвитку капіталізму в землеробстві.

З розвитком капіталізму економічна сила монополії приватної власності на землю зростає, а органічна будова капіталу в сільському господарстві, незважаючи на її швидке зростання в зв'язку з науково-технічним прогресом, ще й у розвинутих капіталістичних країнах за-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 100—101.

² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 260.

³ Там же, стор. 264—265.

лишається дещо нижчою, ніж у промисловості. Отже, зменшується та все ж зберігається джерело абсолютної ренти — надлишок додаткової вартості над середнім зиском. Дискусія з'ясувала, що поряд із цим джерелом абсолютної ренти є й інші, роль яких за умов сучасного капіталізму зростає.

Неоціненне значення для марксистської політичної економії має ленінська розробка марксового вчення про закони розвитку капіталізму в сільському господарстві, про переваги великого виробництва і витіснення ним маси дрібних виробників, про протилежність між містом і селом та ін. Особливо — критика «закону убуваючої родючості ґрунту», критика концепцій, теорій, що перекичують сутність марксової теорії диференціальної і заперечують абсолютну земельну ренту (Зомбарт, Бернштейн, Булгаков, Маслов, Давід, Герц, Каутський та ін.).

Велике значення має ленінське вчення про націоналізацію землі, критика теорій соціалізації і муніципалізації землі, теоретичний розвиток багатьох актуальних питань, зв'язаних з розробкою програми нашої партії і програмних документів міжнародного комуністичного руху.

Дуже важливо те, що В. І. Ленін не обмежувався тільки теоретичною розробкою аграрного питання, а завжди поєднував її з практичною революційною боротьбою. Він створив справжню марксистську аграрну програму більшовицької партії і з усією енергією, притаманною йому як великому революціонеру, боровся за перетворення її в життя. Аграрна теорія, викладена в ленінських працях, підпорядкована одному завданню — підготовці і проведенню соціальної революції, перетворенню всього суспільства на основах соціалізму¹.

Послідовно продовжуючи глибоку й всебічну розробку економічного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса в нових історичних умовах, Ленін створив учення про імперіалізм — нову і найвищу стадію капіталізму. Ленінське дослідження імперіалізму, аналіз його економічної і політичної сутності, розкриття внутрішніх і зовнішніх суперечностей — усе це даліше продовження й розвиток великих ідей «Капіталу» К. Маркса, що піднесло політичну економію робітничого класу на новий ступінь. Це вчення для робітничого класу і марксистських партій завжди було і тепер є непорушною основою правильного розуміння всіх процесів, які відбуваються в капіталістичному світі у XX столітті. «Нові явища в розвитку імперіалізму підтверджують правильність ленінських висновків про основні закономірності капіталізму на його останній стадії»².

В. І. Ленін доказав, що імперіалізм виріс і розвивався як пряме продовження старого капіталізму. Це той самий капіталізм, з усіма його основними властивостями, але на вищому ступені свого розвитку. Зміни, що відбувалися у зв'язку з переходом капіталізму в імперіалістичну стадію, є наслідком розвитку його внутрішніх суперечностей і іманентних економічних законів. Імперіалізм — це ніщо інше, як надбудова над старим капіталізмом, що створилася в період його вищого розвитку. Імперіалізм не є якимсь новим суспільним ладом, а «являє собою, безперечно, особливу стадію розвитку капіталізму»³, коли загострені суперечності зумовлюють закономірну необхідність його революційної заміни новим суспільним ладом.

¹ Див. праці В. І. Леніна: «Аграрна програма російської соціал-демократії (1902 р.)», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» (1907).

² Програма КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 24.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 247.

«Коли б треба було дати якнайкоротше визначення імперіалізму,— писав В. І. Ленін, — то слід було б сказати, що імперіалізм є монополістична стадія капіталізму»¹. Таке визначення включало б найголовніше і найістотніше, бо монополії, які вирости з вільної конкуренції на основі високої концентрації виробництва і капіталу, стали панувати в усьому господарському житті капіталістичних країн, причому не тільки внутрішній, а й в усіх сферах міжнародного життя: в міжнародному русі капіталів, у міжнародній торгівлі, колоніальному володінні тощо. Проте коротке визначення не може охопити всіх його сторін. Тому для повної характеристики імперіалізму В. І. Ленін дає «п'ять основних його ознак: 1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення на базі цього «фінансового капіталу», «фінансової олігархії»; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ і 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами»².

Це ленінське визначення імперіалізму по праву ввійшло в політичну економію як класичне, бо воно охоплює всі його істотні сторони і характерні риси, які найточніше відображають його сутність.

Класичним є також і ленінське визначення імперіалізму, як особливої стадії капіталізму. «Особливість, — писав В. І. Ленін, — ця трояка: імперіалізм є (1) монополістичний капіталізм; (2) — паразитичний або загниваючий капіталізм; (3) — умираючий капіталізм»³. Вільна конкуренція змінилася монополією, що панувала в усій економіці і політиці капіталізму і виявляється в тенденції до загнивання, у створенні величезного прошарку рантьє, у вивозі капіталу, який «є паразитизм у квадраті», в пануванні фінансового капіталу, в придушенні ним свободи і політичної «реакції по всій лінії»; процвітає підкуп і «панама» всіх видів, жорстока експлуатація пригноблених націй, зв'язана з анексіями, які перетворюють купку «великих» держав у паразита на тілі сотень мільйонів пригноблених народів⁴.

Утворюється робітнича аристократія в імперіалістичних країнах — соціальна основа опортунізму в робітничому русі, яка «живе почасти за рахунок сотень мільйонів нецивілізованих народів»⁵. Це й перетворює її «в сторожових псів капіталізму, в розбещувачів робітничого руху»⁶.

Ось чому для монополістичного капіталізму характерне різке загострення всіх його суперечностей, що роблять його умираючим капіталізмом. Виробничі відносини дедалі більше перешкоджають розвиткові продуктивних сил, суспільний характер виробництва стає все більше несумісним з приватнокапіталістичним привласненням. Капіталізм неминуче повинен поступитися місцем перед соціалізмом. Визнаючи імперіалізм як умираючий капіталізм, В. І. Ленін характеризував його як переддень соціалістичної революції.

Аналізуючи імперіалізм, він показав не тільки перспективу переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний, а й розкрив його сутність, форми виявлення і зв'язані з цим переро-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 246.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 90.

⁴ Див. там же, стор. 91.

⁵ Там же.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 95.

станням причини дальшого загострення всіх суперечностей капіталізму. Він дав глибоку й всебічну критику як буржуазних, так і опортуністичних, реформістських теорій імперіалізму. Особливо піддав він критиці теорії імперіалізму К. Каутського, Р. Гільфердінга, М. Бухаріна та ін.

Ленінська критика антимарксистських теорій імперіалізму і тепер є науковою основою викриття різних сучасних буржуазних опортуністичних і ревізіоністських теорій антикомунізму.

На основі глибокого аналізу сутності монополістичного капіталізму та його суперечностей Ленін відкрив закон нерівномірності і стрибкоподібності розвитку капіталізму в період імперіалізму і створив теорію можливості перемоги пролетарської революції і побудови соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні¹.

Це була нова марксистська теорія пролетарської революції, яка дала велику перспективу робітничому революційному рухові, перспективу перемоги соціалізму. Величезне теоретичне і практичне значення її в історії розвитку суспільства цілком доказано і підтверджено всіма подіями ХХ століття.

Глибокий аналіз імперіалізму, його внутрішніх і міжнародних суперечностей, відкриття закону нерівномірності розвитку капіталізму дали можливість В. І. Леніну зробити дуже важливий у політичній економії й революційній практиці висновок про те, що революційний крах капіталізму відбуватиметься шляхом відпадання від капіталізму однієї країни за другою, однієї групи країн за другою і становитиме цілу певну епоху часу в історії капіталізму. Ця епоха і є епохою загальної кризи капіталізму. Початок її поклала перша світова війна і Велика Жовтнева соціалістична революція, яка вперше відкрила в історії людства еру соціалізму.

Таким чином, Ленін не тільки обґрунтував передумови, але й розкрив сутність, показав основні риси загальної кризи капіталізму, «краху капіталізму в усьому його масштабі і народження соціалістичного суспільства»².

Характеризуючи сутність загальної кризи капіталізму, В. І. Ленін з усією силою підкреслював, що це всебічна криза самої системи капіталізму, що охоплює його економічний лад як у сфері господарства, так і в галузі політики, ідеології і культури. Вона «не може скінчитись інакше, як пролетарською революцією та її перемогою»³.

Визначаючи сутність і найважливіші риси загальної кризи капіталізму, В. І. Ленін відзначав, що світ розколотий на дві суспільно-економічні системи — соціалістичну і капіталістичну, вказував на кризу капіталізму і дальше поглиблення його економічних і політичних суперечностей, на кризу і розпад колоніальної системи імперіалізму.

Величезною заслугою В. І. Леніна в розвитку марксистської політичної економії в широкому розумінні слова є створення і розробка ним наукових основ політичної економії соціалізму. Ленінські праці в цій галузі науки мали і мають неоціненне значення в обґрунтуванні соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, країнах народної демократії і для всього світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

В. І. Ленін — засновник політичної економії соціалізму — не тільки всебічно розробив ряд її важливих проблем, але й заклав наукову базу для її дальшого творчого розвитку Комуністичною партією Радян-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 297—300.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 103.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 175.

ського Союзу і марксистськими партіями інших країн, радянськими і зарубіжними економістами-марксистами. У Програмі і Постановах з'їздів КПРС та інших марксистських партій, у рішеннях Пленумів ЦК цих партій, у документах, прийнятих на міжнародних нарадах марксистських партій, ленінська політична економія соціалізму дістала своє нове й послідовне збагачення і розвиток.

Виходячи з марксистського революційного вчення і з аналізу нових умов, які історично склалися, В. І. Ленін довів можливість перемоги пролетарської революції і побудови соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій капіталістичній країні. Він обгрунтував можливість і необхідність соціалістичної революції і перемоги соціалізму в Росії і розробив конкретну економічну платформу партії більшовиків у соціалістичній революції і побудови соціалізму в нашій країні. Він показав специфіку виникнення і розвитку соціалістичного способу виробництва, визначив роль і функції диктатури пролетаріату, роль Комуністичної партії і народних мас у будівництві соціалізму і комунізму.

Зважаючи на досвід перших років Радянської влади, В. І. Ленін розробив питання про співвідношення економіки і політики в епоху диктатури пролетаріату і обгрунтував основні принципи економічної політики в період будівництва соціалізму, що виходять з правильного врахування конкретних умов багатоукладної економіки та її об'єктивних економічних законів. Він доказав необхідність будувати соціалізм не адміністративними, вольовими, а економічними методами, використовуючи економічні важелі: ринок, торгівлю, кредит, які контролюються державою, а також матеріальні стимули і матеріальну заінтересованість трудящих у розвитку виробництва і його рентабельності, зростанні продуктивності праці і поліпшенні якості продукції тощо.

Наукове обгрунтування демократичного централізму як найважливішого принципу керівництва народним господарством, форм і методів планування і управління економікою країни, принципів господарювання, організації праці та її оплати належить В. І. Леніну. Він розробив шляхи побудови соціалізму і створення його матеріально-технічної бази в нашій країні, створив теорію соціалістичної індустріалізації, показав роль і місце важкої індустрії і електрифікації в її здійсненні і в дальшому розвитку соціалістичного господарства, науково обгрунтував роль кооперації та її різних форм у соціалістичному перетворенні села, принципи і методи колективізації дрібного селянського господарства і створення великого високо механізованого соціалістичного виробництва в сільському господарстві. Великою заслугою Леніна є обгрунтування необхідності і методів проведення культурної революції в ході соціалістичного будівництва, підготовки і виховання нових кадрів для народного господарства, науки і культури.

У ленінських працях дано всебічний аналіз всієї економіки і законів її розвитку в перехідний період від капіталізму до соціалізму в нашій країні. Детально розглянуто багатоукладність економіки і показано значення, місце і перспективу кожного укладу, а також взаємовідносини між ними і ведучу роль соціалістичного укладу в економіці, який поступово перетворювався в основний спосіб виробництва. У зв'язку з цим було розкрито природу і характер класів, що існували тоді в суспільстві, їхні взаємовідносини, і визначено вирішальну роль робітничого класу і його союзу з трудящим селянством у будівництві і перемозі соціалізму.

Чимале значення для соціалістичного будівництва має ленінське обгрунтування економічної бази співробітництва і зближення соціалі-

стичних націй, розробка вчення про некапіталістичні шляхи розвитку відсталих країн і народів, про можливість переходу їх при допомозі трудящих соціалістичних країн до соціалізму, минуючи капіталістичну стадію розвитку. Всебічне дослідження виробничих відносин та їх економічних законів у перехідний період від капіталізму до соціалізму дало можливість В. І. Леніну науково обґрунтувати найважливіші економічні закони розвитку соціалізму і поступовий його перехід до комунізму. До таких законів у першу чергу належать: закон планомірного розвитку народного господарства, закон розподілу по праці, закон неухильного зростання продуктивності суспільної праці, основний економічний закон соціалізму та інші.

Надто важливе значення має дальша ленінська розробка вчення про дві фази комунізму, про правильне розуміння матеріально-технічної бази комунізму і шляхів їх створення.

Глибока наукова розробка і створення В. І. Ленінін основ політичної економії соціалізму є величезним вкладом у розвиток марксистського економічного вчення і має програмне значення для нашої партії і радянського народу, для всіх марксистських партій і народів як тих, що вже стали на шлях соціалізму, так і тих, що ведуть боротьбу за свою політичну владу і своє визволення.

У Програмі, планах, рішеннях і документах Комуністичної партії Радянського Союзу, у працях радянських економістів ленінське вчення про економічний устрій соціалізму і шляхи його дальшого розвитку дістало своє нове, послідовне і плідотворне збагачення з урахуванням останніх дослідів економічного життя нашої країни та країн народної демократії.

Великі ідеї В. І. Леніна живуть і торжествують у грандіозних перетвореннях, здійснених нашим народом під керівництвом ленінської партії, народів інших соціалістичних країн, в умовах світового комуністичного робітничого і національно-визвольного руху. Ленінська теорія безперервно збагачується теоретичною діяльністю КПРС і братерських партій, колективною творчою думкою світового комуністичного руху.

В. І. ЛЕНІН ПРО ДВІ ФОРМИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВЛАСНОСТІ*В. А. Набока*

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях дали аналіз всіх форм власності на засоби виробництва, які передували соціалізму. На основі дослідження капіталістичного способу виробництва вони відкрили основні закономірності виникнення і розвитку соціалістичної власності, обґрунтували необхідність заміни революційним шляхом приватної власності суспільною соціалістичною власністю.

В. І. Ленін на основі вивчення закономірностей капіталістичного суспільства та узагальнення практики соціалістичного будівництва в нашій країні розвинув марксистське вчення про соціалістичну власність. Він показав шляхи її виникнення, обґрунтував об'єктивну необхідність її існування у двох формах, розкрив однотипність цих форм та їх відмінність, провідну роль державної соціалістичної власності і показав переваги соціалістичної власності над капіталістичною.

В. І. Ленін розробив план соціалістичного усуспільнення засобів виробництва, що належали експлуататорським класам і дрібним приватним власникам, обґрунтував шляхи перетворення капіталістичної і дрібної приватної власності в соціалістичну.

Висвітлюючи питання про виникнення і розвиток соціалістичної власності, В. І. Ленін всебічно проаналізував створення матеріальної основи цього процесу, тобто певного рівня розвитку продуктивних сил. Він охарактеризував процес розвитку продуктивних сил при імперіалізмі і при соціалізмі, розкрив взаємодію між продуктивними силами і виробничими відносинами при імперіалізмі і в умовах панування соціалістичної власності на засоби виробництва.

В. І. Ленін показав, що при імперіалізмі ще більше загострюється суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами, основу яких складає капіталістична власність на засоби виробництва, що для дальшого швидкого розвитку продуктивних сил необхідна суспільна соціалістична власність на засоби виробництва. Він установив, що для виникнення і розвитку соціалістичної власності повинна бути наявність не тільки матеріальна основа, але й соціально-економічні умови, що визначають цей процес. Найважливіші з цих умов — політичне та економічне панування пролетаріату — глибоко проаналізовані В. І. Леніном в роботах «Чергові завдання Радянської влади», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок», «Про кооперацію» та інші.

Характеризуючи продуктивні сили соціалістичного суспільства і основні шляхи їх розвитку, В. І. Ленін підкреслив, що соціалістичне суспільство забезпечує високий рівень розвитку продуктивних сил, на основі чого здійснюється розвиток соціалістичної власності. А зміни у формах власності відкривають необмежений простір для розвитку продуктивних сил.

В. І. Ленін обґрунтував необхідність утворення двох форм соціалістичної власності, виходячи із корінної різниці капіталістичної і дрібної приватної власності, різниці у рівнях розвитку продуктивних сил в промисловості і в сільському господарстві, де розвиток продуктивних сил відносно нижчий ніж у промисловості.

У промові перед делегатами комітетів бідноти Московської області В. І. Ленін говорив: «В містах революція мала справу з великим виробництвом, на якому працюють десятки й сотні тисяч робітників. Фабрики і заводи належали невеликому числу капіталістів, з якими робітникам неважко було справитися. Робітники мали вже довгий досвід від попередньої боротьби з капіталістами, яка навчила їх діяти дружно, рішуче і організовано. Крім того, фабрику або завод ділити не треба, важливо лише, щоб все виробництво будувалося в інтересах робітничого класу і селянства, щоб продукти праці не попадали в руки капіталістів»¹.

Промислові підприємства, що належали експлуататорам, після перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату перетворювалися в соціалістичні шляхом націоналізації з викупом або без викупу, в залежності від конкретних умов кожної країни, яка буде соціалізм.

Знищення капіталістичної власності і встановлення суспільної соціалістичної власності на основні засоби виробництва — загальна закономірність будівництва соціалізму, яку використовують у кожній країні, враховуючи її конкретно-історичні умови та національні особливості.

К. Маркс і Ф. Енгельс показали в загальних рисах необхідність кооперативної власності при соціалізмі. В. І. Ленін, розвиваючи ці положення, всебічно обґрунтував необхідність кооперативно-колгоспної форми власності, розкрив, що існування її при соціалізмі зумовлено кінець-кінцем відносно низьким рівнем розвитку продуктивних сил на селі, меншим ступенем усупільнення сільськогосподарського виробництва, порівнюючи з промисловим. В. І. Ленін зазначав: «Тут для перемоги соціалізму необхідний був ряд перехідних заходів. Відразу з безлічі дрібних селянських господарств зробити велике неможливо. Відразу добитися того, щоб сільське господарство, яке велось врозбід, стало суспільним і набрало форм великого, загальнодержавного виробництва... неможливо»².

Дрібні товаровиробники є трудівниками, тому їх засоби виробництва не можуть бути націоналізовані. В. І. Ленін неодноразово попереджав про недопустимість застосування насильства по відношенню до селян, бо це штовхнуло б їх у стан ворогів соціалістичної революції. «Знищити класи, — підкреслював В. І. Ленін, — значить не тільки прогнати поміщиків і капіталістів — це ми порівняно легко зробили — це значить також *знищити дрібних товаровиробників, а їх не можна прогнати*, їх не можна придушити, з ними *треба ужитися*, їх можна (і треба) переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою»³.

Шлях перетворення дрібної приватної власності в соціалістичну В. І. Ленін висвітлював у ряді своїх робіт: «Про кооперацію», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «З щоденника публіциста», «Про «самочинне захоплення» землі (погані доводи «соціалістів-революціонерів»)», у доповіді по аграрному питанню на VII (квітне-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 149.

² Там же, стор. 149—150.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 25.

вій) Всеросійській конференції РСДРП, у промові по аграрному питанню на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів та ін. Він показав, що шлях для селян до соціалізму лежить через кооперацію.

В. І. Ленін, розкриваючи всесторонньо два шляхи виникнення соціалістичної власності, у своїх роботах «Про чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Тези доповіді про тактику РКП на III Конгресі Комуністичного Інтернаціоналу» та ін. підкреслював можливість використання державного капіталізму для поступового перетворення промислових та торгових підприємств у соціалістичні.

Теоретичне обґрунтування В. І. Леніном необхідності існування соціалістичної власності на засоби виробництва в двох формах — державній і кооперативно-колгоспній — підтверджено практикою соціалістичного будівництва в СРСР і в усіх країнах народної демократії. За двома формами соціалістичної власності стоять два дружніх класи — робітничий та колгоспне селянство. Тільки вірно визначивши шляхи виникнення і розвитку соціалістичної власності, можна правильно накреслити шляхи руху цих класів до соціалізму і комунізму. Робітничий клас іде до соціалізму безпосередньо через експропріацію експропріаторів; селяни — за допомогою кооперації при керівній ролі робітничого класу.

Ленінське вчення про необхідність соціалістичної власності в двох її формах має важливе значення для зміцнення союзу робітничого класу з селянством на всіх етапах комуністичного будівництва. Воно дає можливість зрозуміти роль цих двох дружніх класів у суспільному розвитку, знайти спільність і відмінність їх інтересів. Робітничий клас на всіх етапах комуністичного будівництва є керівною силою. Селяни будують соціалізм і комунізм під керівництвом робітничого класу.

В. І. Ленін, створюючи вчення про соціалістичну власність, вів боротьбу з різними опортуністичними течіями, які перекидали природу соціалістичної власності. Особливо жорстокою була його боротьба з різними анархістськими, анархо-синдикалістськими поглядами на характер соціалістичної державної власності. Захисники цих поглядів твердили, що нібито державна власність у капіталістичному суспільстві є соціалістична і в той же час заперечували соціалістичний характер і необхідність державної власності в соціалістичному суспільстві.

В. І. Ленін показав, що соціалістична природа державної власності визначається не фактом належності засобів виробництва державі, а особливим типом держави, яка є власником засобів виробництва. При капіталізмі державна власність є різновидністю капіталістичної власності, бо держава виражає інтереси буржуазії. Державна власність є соціалістичною в умовах диктатури пролетаріату, тому що ця держава виражає інтереси всіх трудящих. Боротьба проти різних антимарксистських поглядів на характер всенародної власності в нашій країні велася з перших днів перемоги соціалістичної революції і особливо загострилась у період дискусії про роль профспілок в 1920—1921 роках.

Антипартійна анархо-синдикалістська група пропонувала передати окремі підприємства в руки робітників окремих галузей промисловості. В. І. Ленін, характеризуючи демократизм і соціалістичний характер Радянської влади, підкреслював, що величезним перекинуттям основних начал Радянської влади і повним відмовленням від соціалізму є всяке, безпосереднє або посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики, або окремої професії на їх особливе виробництво,

або їх права ослаблювати, або гальмувати розпорядження загальнодержавної влади¹.

Сучасний ревізіонізм повторює основні положення старого ревізіонізму. Сучасні ревізіоністи також заперечують необхідність загальнонародної власності, пропонують передати фабрики, заводи у власність окремих колективів, що працюють на цих підприємствах, тобто у власність безпосередніх виробників. Заміна загальнонародної власності власністю окремих колективів на практиці веде до заперечення необхідності централізованого планового керівництва соціалістичним народним господарством, до створення умов для стихійного розвитку господарства. Пустити справу будівництва соціалізму на самоплив — значить забезпечити сприятливі умови для розвитку дрібнобуржуазної стихії і реставрації капіталізму.

Історичний досвід СРСР та країн народної демократії підтверджує, що диктатура пролетаріату, держава, керована комуністичною партією, є головним знаряддям побудови соціалістичної економіки. Для виконання такої ролі соціалістична держава повинна мати економічну базу — соціалістичну власність на засоби виробництва. Без наявності державної соціалістичної власності неможливе планове централізоване керівництво народним господарством відповідно до вимог економічних законів соціалізму. Історія показала, що без диктатури пролетаріату і без встановлення соціалістичної власності в двох її формах побудувати соціалізм неможливо.

Як уже підкреслювалось, ті, хто заперечували необхідність державної соціалістичної власності, централізованого планового керівництва народним господарством, по суті заперечували принцип демократичного централізму — корінний принцип соціалістичного господарювання.

В. І. Ленін, обгрунтовуючи сутність цього принципу, показав, що централізоване керівництво народним господарством повинно поєднуватися з наданням самостійності та ініціативи місцевим органам. Надмірна централізація виробництва не дає можливості всесторонньо розвивати ініціативу трудящих і всебічно використовувати місцеві умови. Ослаблення централізованого керівництва веде до порушення загальнонародних інтересів на догоду місцевим інтересам і може привести до втрати соціалістичної природи всенародної власності. Тому В. І. Ленін підкреслював: «Безумовна і нещадна боротьба проти синдикалістського і хаотичного ставлення до націоналізованих підприємств. Наполегливе проведення централізації господарського життя в загальнонаціональному масштабі»².

В. І. Ленін говорив, що здійснення централізації виробництва вимагає виховання у трудящих усвідомлення спільності їх інтересів та рішучої боротьби зі спробами поставити інтереси окремого підприємства або галузі вище загальнодержавних інтересів. В. І. Ленін вимагав «боротися з недостатністю в робітничому середовищі усвідомлення спільності інтересів, з окремими проявами синдикалізму, коли у робітників окремих фабрик або окремих галузей промисловості було прагнення ставити свої інтереси, інтереси своєї фабрики, своєї промисловості, вище інтересів суспільства»³.

Таким чином, В. І. Ленін, критикуючи антимарксистські погляди на соціалістичну власність, розкрив суть державної соціалістичної власності, показав, що це вища форма соціалістичної власності, бо вищим

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 481.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 281.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 121.

є рівень усупільнення засобів виробництва — засоби виробництва належать усьому народові. Цій формі власності відповідає і більш зрілий тип виробничих відносин. Разом з тим державна власність охоплює виробництво вирішальних для розвитку економіки засобів виробництва.

Державна соціалістична власність відіграє провідну роль у народному господарстві. Вона зумовлює можливість і необхідність централізованого планового керівництва народним господарством і найважливіших принципів соціалістичного господарювання.

В. І. Ленін не тільки всесторонньо обґрунтував необхідність кооперативно-колгоспної власності і глибоко розкрив шлях її виникнення, але й охарактеризував природу кооперативної власності при капіталізмі і соціалізмі, основні умови, за яких вона набуває соціалістичного характеру і розвивається в єдину комуністичну власність.

Природа кооперації визначається політичним і соціально-економічним ладом суспільства, в якому вона існує. За капіталізму кооперація є капіталістичним підприємством. «Безперечно, що кооперація в обстановці капіталістичної держави є колективною капіталістичною установою... При приватному капіталізмі підприємства кооперативні відрізняються від підприємств капіталістичних, як підприємства колективні від підприємств приватних»¹.

Кооперація стає соціалістичною в умовах політичного панування пролетаріату і наявності соціалістичної власності на вирішальні засоби виробництва, тобто соціалістичну природу вона набуває лише при наявності диктатури пролетаріату і всенародної власності. «При нашому існуючому ладі, — указував В. І. Ленін, — підприємства кооперативні відрізняються від підприємств приватнокапіталістичних, як підприємства колективні, але не відрізняються від підприємств соціалістичних, якщо вони засновані на землі, при засобах виробництва, що належать державі, тобто робітничому класові»².

В. І. Ленін, характеризуючи соціалістичну власність, розкрив соціальну однотипність двох її форм, показав не лише їх спільні риси, але й відмінності між ними. Він довів, що в умовах диктатури пролетаріату і всенародної власності на вирішальні засоби виробництва немає корінних відмінностей між державою і кооперативною власністю, бо і в державних і в кооперативних підприємствах відсутня експлуатація людини людиною, здійснюється принцип розподілу по праці. Виробництво на них ведеться планомірно, для задоволення постійно зростаючих потреб трудящих.

Але між державними і кооперативними підприємствами існують і відмінності. Обидві форми соціалістичної власності, будучи однотипними, відрізняються лише ступенем їх зрілості, рівнем усупільнення засобів виробництва. Державна власність є більш зрілою формою соціалістичної власності, означає усупільнення засобів виробництва в масштабі всього народного господарства, тоді як колгоспно-кооперативна власність — лише в межах даного колективу.

Правильне розуміння соціальної природи двох форм соціалістичної власності, їх спільності і відмінності має важливе значення для їх розвитку, для визначення і розв'язання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва.

Забування або заперечення однотипності двох форм соціалістичної власності, як і заперечення або применшення відмінностей між ними завдає шкоди соціалістичному господарству. Забування або запере-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 416—417.

² Там же, стор. 417.

чення однотипності двох форм соціалістичної власності веде до недооцінки кооперативно-колгоспної власності, до протиставлення її всенародній власності, до можливості вибору неефективних форм зв'язку між ними. Заперечення або применшення відмінностей між ними не дає можливості врахувати особливості двох видів підприємств (державних і кооперативних) і, таким чином, правильно визначити форми і методи організації праці, управління, розподілу продукту і т. п. Воно веде до механічного перенесення методів господарювання з одного типу підприємств на інший.

Всесторонньо характеризуючи соціалістичну власність, В. І. Ленін показав, що вона є основою економічного базису соціалістичного суспільства, основою виникнення та існування економічних законів соціалізму і можливості їх свідомого використання в інтересах суспільства.

Ленінським вченням про соціалістичну власність керуються у своїй практичній діяльності марксистські партії соціалістичних країн. Вони творчо розвивають його в нових історичних умовах. Багато нового в ленінське вчення про соціалістичну власність внесли XXII і XXIII з'їзди КПРС. Комуністична партія Радянського Союзу, спираючись на ленінське вчення про соціалістичну власність, узагальнюючи досвід комуністичного будівництва в нашій країні, науково обґрунтувала конкретні шляхи перетворення соціалістичної власності в комуністичну. Під її керівництвом у нашій країні на основі створення матеріально-технічної бази комунізму і забезпечення високого рівня розвитку продуктивних сил здійснюється розвиток і вдосконалення обох форм соціалістичної власності при провідній ролі державної власності, поступове перетворення двох форм соціалістичної власності в єдину комуністичну. Новим великим кроком у розв'язанні цих питань є восьма п'ятирічка.

Таким чином, ленінське вчення про соціалістичну власність — це могутня зброя в руках комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн у боротьбі за побудову соціалізму й комунізму.

В. І. ЛЕНІН ПРО МЕТУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА*Р. С. Артамонова*

Питання про мету суспільного виробництва — одне з важливих у марксистсько-ленінській політичній економії. Ця категорія визначає специфіку виробничих відносин даного засобу виробництва і складає зміст основного економічного закону, який визначає перспективи розвитку системи господарства.

Загальною природною метою будь-якого процесу виробництва повинно бути і є споживання людини. Але антагоністичні виробничі відносини підпорядковують виробництво інтересам панівних класів. Забезпечення їх інтересів є безпосередньою метою виробництва, яка не збігається з задоволенням потреб виробників. Задоволення потреб виробників становить тільки кінцеву мету утворення матеріальних благ.

Категорія безпосередньої мети виробництва має певне значення для засобу виробництва. Марксизм-ленінізм розуміє її як об'єктивне, закономірне спрямування та рушійну силу засобу виробництва. Характер та суть мети визначаються економічним базисом даного суспільства, або всією системою панівних виробничих відносин, і перш за все формою власності на засоби виробництва. Тому кожній формації властива своя об'єктивна безпосередня мета виробництва, яка змінюється тільки тоді, коли змінюються форми власності на засоби виробництва.

Мета соціалістичного виробництва відбиває суть та перспективи розвитку соціалізму, а також виражає його прогресивність та перевагу перед капіталізмом. Однак мета соціалістичного виробництва виражає не тільки специфіку соціалістичних виробничих відносин, а й відбиває потреби та умови дальшого прогресу людства. Тому апологети капіталізму особливо нападають на марксистсько-ленінське вчення про законни та мету соціалістичного способу виробництва, перекичують його суть, вдаючись до ідеологічних диверсій, рознузданої брехні та демагогії.

Вчення Леніна про характер і суть мети соціалістичного виробництва є продовженням і розвитком марксистської теорії, воно має дуже важливе значення і в наш час. Ленінське вчення дає можливість з наукових позицій викривати суть процесів і явищ, які відбуваються в сучасному світі, правильно оцінювати різні антимарксистські теорії та погляди на характер і перспективи розвитку капіталістичного і соціалістичного способів виробництва.

Соціалістичний спосіб виробництва замінив приватно-капіталістичну власність на засоби виробництва суспільною. Він визволив виробничі сили від кайданів капіталізму, породив нову мету їх розвитку, обумовив злиття безпосередньої мети суспільного виробництва з його загальною, природною метою і тим створив найбільш сприятливі умови для дальшого, безперервного, безкризисного та швидкого розвитку

виробничих сил. У цьому й полягає всесвітньо-історичне значення соціалізму, його заслуга перед людством.

К. Маркс і Ф. Енгельс науково передбачили, що соціалізм може примусити виробничі сили «діяти з величезною користю для всіх»¹, відповідно «до потреб як суспільства в цілому, так і кожного його члена зокрема»². Загальні теоретичні положення К. Маркса і Ф. Енгельса про мету соціалістичного виробництва дістали дальший творчий розвиток у творах В. І. Леніна.

В. І. Ленін сформулював і обґрунтував об'єктивну мету соціалістичного виробництва, визначив основу всієї діяльності Комуністичної партії — «виробництво для людини, а не навпаки».

Для виявлення розуміння Леніним суті і мети соціалізму відомий інтерес становлять його зауваження щодо книги Н. І. Бухаріна. Критикуючи твердження автора про те, що виробництво при пануванні пролетаріату є виробництвом для покриття суспільних потреб, В. І. Ленін підкреслював: при соціалізмі додатковий продукт належить не класу власників, а всім трудящим і тільки їм³.

В. І. Ленін обґрунтував мету виробництва при соціалізмі у праці «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії». Він писав, що після знищення приватної власності на засоби виробництва «продукти, вироблювані спільною працею, будуть тоді йти на користь самих трудящих, а вироблюваний ними надлишок над їхнім утриманням служитиме для задоволення потреб самих робітників, для повного розвинення всіх їхніх здібностей і рівноправного користування всіма здобутками науки і мистецтва»⁴.

При соціалістичній системі уперше в історії виробництво служить трудящим. Матеріальне становище народу залежить тільки від рівня розвитку продуктивних сил. Тому за соціалізму значно поліпшуються матеріальні умови людей, підвищується життєвий рівень усього народу. В. І. Ленін писав: «Коли з усіх боків ми бачимо нові вимоги, ми говоримо: це так повинно бути, це і є соціалізм, коли кожний бажає поліпшити своє становище, коли всі хочуть користуватися благами життя»⁵.

Ленінське розуміння мети соціалістичного виробництва нічого загального не має з дрібнобуржуазними та буржуазними концепціями про ідеальне суспільство, в якому вищим досягненням людини є вигода, сите, задоволене життя. В. І. Ленін говорив, що саме збільшення матеріального багатства перетворює людей у його рабів при капіталізмі, де становище людини залежить від обсягу багатства. Метою ж соціалістичного суспільства є не накопичення людиною матеріальних благ і також не просте підтримання її життєвих сил, а найбільш повне задоволення потреб всіх членів суспільства у створенні всіх умов для всебічного розвитку людини. В цьому полягає конкретно-історична особливість мети соціалізму порівняно з загальною метою суспільного виробництва. Специфіку мети соціалістичного виробництва В. І. Ленін чітко викладає у праці «Зауваження на другий проект програми Плеханова» (1902). В ній підкреслюється необхідність виділити положення про те, що виробництво в соціалістичному суспільстві повинно здійснюватись «не тільки для задоволення потреб членів, а для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»⁶.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 518.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 275.

³ Див. Ленинский сборник, XI, 1931, стор. 380—382.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 89.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 466.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 36.

Ця особливість мети соціалістичного виробництва розкриває переваги соціалізму, який уперше має змогу забезпечити всесторонній розвиток людини шляхом найбільш повного при даному рівні розвитку виробничих сил задоволення його матеріальних та культурних потреб.

Всебічний розвиток людини залежить у першу чергу від наявності необхідних матеріальних і духовних благ. Однак розвиток усіх здібностей людини можливий лише в суспільстві, яке забезпечує свободу особи. Історія суспільства є в значній мірі історією боротьби за свободу людини. Тому буржуазія, щоб відвернути трудящих від революційної боротьби, перекручувала поняття свободи. Марксизм-ленінізм уперше правильно поставив питання про свободу: свобода для кого? свобода від чого? В. І. Ленін підкреслював, що комуністи під свободою розуміють свободу для трудящих від експлуатування, соціального і національного гноблення. В. І. Ленін говорив, що свобода особи може бути тільки там, де праця перестає бути тяжкою умовою існування, а є одним із засобів задоволення інтелектуальних, духовних потреб людини. Він ніколи не розумів під метою соціалізму споживче існування людини без радості творчої праці.

У житті людини велике значення мають умови праці. В. І. Ленін не раз підкреслював, що соціалізм докорінно змінює соціально-економічні умови праці, ліквідує експлуатацію людини людиною, створює можливість роботи на себе, причому роботи, яка спирається на найновіші завоювання техніки і культури. Він писав, що соціалізм створює можливість «проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹. Спираючись на вказівки В. І. Леніна і виходячи з потреб економічних законів соціалізму, Комуністична партія на всіх етапах розвитку радянського суспільства боролась і бореться за поліпшення умов праці трудящих.

У нашій країні повністю і назавжди ліквідовано безробіття, постійно скорочується тривалість робочого дня при одночасному підвищенні заробітної плати, здійснюється механізація і автоматизація виробничих процесів тощо. Поступово праця для радянських людей стає більш необхідною життєвою потребою.

Ставлення до праці, як до необхідної умови придбання хліба, одягу і т. п. виховується в значній мірі вмілим поєднанням матеріальних і моральних стимулів до праці. Вже сам принцип, що діє при соціалізмі — оплата за кількістю та якістю праці, — забезпечує всім членам суспільства оплату, незалежно від статі, віку, національності і т. д. В. І. Ленін вказував, що вміле поєднання матеріального і морального стимулів створює умови для збільшення виробництва матеріальних благ, розвиває людину, надає нового характеру її діяльності.

Під свободою людини Ленін розумів реальну свободу для всіх членів суспільства від темноти і неосвіченості, свободу розвивати свої здібності. Соціалізм дає кожному членові суспільства право і можливість стати освіченою та інтелектуально розвиненою людиною. Це завдання стоїть на рівні загальнодержавних завдань і розв'язується за рахунок усього суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що будівництво соціалізму можна здійснити лише при умові підвищення культурного та загальноосвітнього рівня широких народних мас. Він писав, що перед Комуністичною партією після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції постає дуже важливе завдання «виховання, навчання і підготовки *всебічно розвинених і всебічно підготовлених лю-*

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

дей»¹. Ця об'єктивна необхідність впливає з мети соціалістичного виробництва. «Жовтнева революція, — писав Ленін, — Радянська влада створили умови для освіти і свідомості будівничої творчості робітників і селян. Культурна революція в нашій країні принесла радянським людям освіту, розквіт науки, створила народну інтелігенцію, утвердила соціалістичну ідеологію в усіх сферах духовного життя суспільства, зберегла і примножила цінності світової культури»².

На будь-якій стадії розвитку людства завжди закономірним явищем стає зростання суспільних потреб, зумовлене розвитком виробничих сил та підвищенням культури суспільства в цілому. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що людина відзначається безмежністю своїх потреб і здатністю їх поширення³. Пізніше на основі аналізу економічних процесів, що відбувалися в сучасному капіталістичному суспільстві, В. І. Ленін установив наявність і дію в суспільстві закону підвищення потреб⁴. Однак ступінь задоволення цих потреб залежить від характеру і форм розподілу матеріальних та культурних благ, які в свою чергу залежать від структури і характеру виробничих відносин.

Капіталістичний спосіб виробництва обмежує задоволення потреб трудящих вартістю товару робоча сила, а особисте споживання робітника перетворює в «момент у виробництві і відтворенні капіталу»⁵.

Між зростанням потреб і їх задоволенням при капіталізмі існує антагоністична суперечність. Капіталізм розвиває виробничі сили, створює можливість значного підвищення потреб суспільства. Однак ця можливість не реалізується, тому що виробництво підкорене безпосередньо меті одержання найбільших прибутків.

Соціалістичні виробничі відносини усувають породжені капіталізмом соціальні межі задоволення потреб усіх членів суспільства. Однак ця можливість не реалізується, тому що виробництво підкорене безпосередньо меті одержання найбільших прибутків.

Соціалістичні виробничі відносини усувають породжені капіталізмом соціальні межі задоволення потреб усіх членів суспільства і забезпечують як значне зростання і розширення потреб трудящих, так і найбільш повне при даному рівні виробничих сил задоволення цих потреб. В. І. Ленін у своїй промові на I з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. говорив: «Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це. І ми знаємо, що він повинен здійснити це»⁶. В. І. Ленін відзначив не тільки суть мети соціалістичного виробництва, але й підкреслив думку, що задоволення потреб і підвищення добробуту трудящих при соціалізмі здійснюється з наукових міркувань, на основі планового ведення господарства і планового розвитку суспільства. У цьому Ленін бачив одне з найважливіших досягнень соціалізму, його велику перевагу перед капіталізмом. На дану рису соціалістичної системи вказував ще К. Маркс. Характеризуючи загальні принципи комуністичної формації,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

² Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС. — «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 5.

³ Див. Архив К. Маркса и Энгельса, т. II, 1933, стор. 235.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 88.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 542.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

він писав, що при соціалізмі суспільство «за планом розподіляє свої засоби виробництва і продуктивні сили тією мірою і в тій кількості, як це необхідно для задоволення його різних потреб»¹.

У соціалістичному суспільстві існує неантагоністична суперечність між зростаючими потребами і виробництвом, яка розв'язується у плановому порядку. Критерієм оптимального планування і пропорційності у розвитку соціалістичного виробництва є забезпечення найбільш повного задоволення матеріальних і духовних потреб членів соціалістичного суспільства. Однак для цього необхідно знати обсяг і структуру потреб, а також визначити можливий рівень їх задоволення з урахуванням виявлених засобів та раціональних норм споживання. В. І. Ленін визначив важливість і необхідність розрахунків раціональних бюджетів сімей трудящих з урахуванням раціональних норм споживання, або норм, що висловлюють розумні потреби розвинених, культурних людей, а також цін на товари, в яких відбивається рівень виробництва матеріальних благ. У теперішній час ця проблема в нашій країні розв'язується на широкій науковій основі. Науково-дослідними інститутами, Академією медичних наук, відповідними відділами Держплану та іншими закладами розробляються раціональні норми споживання на кожний період розвитку суспільства з урахуванням віку, статі, роду трудової діяльності, кліматичних умов тощо. Все це потім враховується під час складання поточного та перспективного планів, а також при розрахунку бюджетів сімей. На кожний плановий період перед суспільством стоїть важлива й складна проблема визначення обліку і структури потреб, які стали суспільно нормальними і тому повинні і можуть бути прийняті до задоволення. Кожного разу проблема вирішується на основі вивчення та використання об'єктивних економічних законів соціалізму і потім відбивається в планах, складених державними й партійними органами. Внаслідок цього у соціалістичному суспільстві зростаючі потреби задовольняються на основі зростання виробництва, а задоволення потреб породжує нові, які зумовлюють виробництво і стають стимулом його дальшого розвитку. З розвитком виробничих сил тривалість часу між виникненням нових потреб і їх задоволенням скорочується. Так розв'язується суперечність між потребами і виробництвом у соціалістичному суспільстві. На сучасній стадії комуністичної формації задоволення потреб ще залежить від участі людини в сучасній праці і розподіл здійснюється за принципом «від кожного — по здібностям, кожному по праці». З розвитком виробничих відносин розподіл матеріальних і культурних благ буде здійснюватись по потребах. Буржуазні економісти і ревізіоністи у плановому характері соціалістичної економіки і плановому задоволенні потреб бачать економіку гноблення, відсутність взаємозв'язку між потребами і виробництвом. Це вони пояснюють відсутністю при соціалізмі свободи стихійно-ринкових відносин, які, за їх твердженням, становлять єдину умову точного врахування потреб суспільства і його членів. Вони намагаються довести, що планування приводить до заглушення особистих потреб людини неправильно зрозумілими суспільними потребами і інтєресами.

Ці твердження суперечать як ленінському вченню, так і соціалістичній дійсності. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що мета соціалістичного виробництва об'єднує інтереси суспільства і інтереси окремих його членів. Він поєднував діяльність підприємств на основі господарчого розрахунку з необхідністю задоволення інтересів робіт-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. II, стор. 550.

ників підприємства і їх колективів. Виходячи із вказівок Леніна та вимог об'єктивних законів, Комуністична партія будує свою економічну політику на основі принципу — що вигідно кожному члену суспільства, те вигідно суспільству в цілому, а що вигідно суспільству, те вигідно кожному трудівнику. У цьому проявляється один з виразів взаємозв'язку виробництва і споживання при соціалізмі: збільшення виробництва — основа підвищення споживання, а підвищення споживання — важлива умова і передумова дальшого зростання виробництва.

Те положення, що мета виробництва при соціалізмі враховується і відбивається в планах розвитку економіки, у окремих економістів іноді викликає сумнів відносно об'єктивного характеру мети. Вони висловлюють думку, що мету можуть ставити тільки люди, що вона може бути лише продуктом суспільного усвідомлення. Заперечення об'єктивного характеру мети соціалістичного виробництва заважає науково передбачити розвиток економіки і може породити авантюризм у керівництві економікою. В. І. Ленін у ряді своїх праць підкреслював об'єктивний характер мети суспільного виробництва. Він писав: «На ділі цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його, як дане, наявне. Але здається людині, що її цілі поза світом взяті, від світу незалежні»¹. Економічна політика Комуністичної партії і соціалістичної держави будується на основі пізнання і врахування об'єктивної мети виробництва, а тому завжди відбиває докорінні інтереси трудящих і знаходить підтримку всього народу. Ця мета конкретизується у планах розвитку економіки в залежності від економічних і політичних завдань на тому чи іншому етапі соціалістичного і комуністичного будівництва. Заперечення об'єктивного характеру мети соціалістичного виробництва може привести до неправильного висновку, що виробництво при соціалізмі не підпорядковане безпосередньо підвищенню матеріального добробуту і культурного рівня народу, а розвивається заради розвитку самого виробництва. Такого висновку і дійшли найбільш завзяті антикомуністи. Він суперечить вченню класиків марксизму-ленінізму про суть і характер мети соціалістичного виробництва, рішенням Комуністичної партії і змісту її економічної політики, яка завжди пройнята турботою про людину. Цей висновок заперечується реальною дійсністю. П'ятдесятирічна історія радянського соціалістичного суспільства підтверджує правоту і життєвість учення Леніна. Про це свідчать показники таблиці (у млрд. крб. і фактично діючих цінах), (див. стор. 32).

Наведені дані ілюструють закономірність безпосереднього взаємозв'язку виробництва і споживання при соціалізмі. Так, в міру збільшення валового суспільного продукту і національного доходу, як важливих показників зростання матеріального виробництва, безперервно підвищується добробут народу. Це відбивається в таких узагальнених показниках, як фонд споживання, що складає $\frac{3}{4}$ національного доходу в цілому і на душу населення.

Ці фактичні дані, вся соціалістична дійсність нашої країни і країн народної демократії свідчать про безпідставність доводів антикомуністів і ревізіоністів, які заявляють, що В. І. Ленін не мав ясних ідей щодо майбутнього розвитку радянської економіки і взагалі соціалістичного суспільства. Положення В. І. Леніна про мету соціалістичного виробництва і загальні принципи комуністичного устрою стали програмними не тільки для нашої партії, але й для комуністичних та інших братських партій соціалістичних і капіталістичних країн.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 144.

Показники	1928 р.	1940 р.	1960 р.	1965 р.	1967 р.	1970 р. план
Валовий суспільний продукт, млрд. крб.	—	73,4	304	420	502	585
Національний дохід, млрд. крб.	6,3	32,2	140,9	193,4	224,6	270
Фонд споживання, млрд. крб.	4,8	24	104,5	140,3	143,6	200
Фонд споживання (предмети споживання та послуги) в розрахунку на 1 людину, крб.	31,7	124	478	610	—	816

Розвиваючи вчення В. І. Леніна, Комуністична партія Радянського Союзу у своїй Програмі, прийнятій на XXII з'їзді КПРС, сформулювала мету комуністичного виробництва: «Забезпечити безперервний прогрес суспільства, надати кожному членові суспільства матеріальні і культурні блага по його зростаючих потребах, індивідуальних запитках і смаках — така мета комуністичного виробництва»¹. Радянський народ у теперішній час, спираючись на вчення В. І. Леніна, буде уперше в історії комуністичне суспільство, про яке мріяло багато поколінь.

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. К., Держполітвидав УРСР, 1962, стор. 258.

1970 р.
план

585

270

200

816

нсько-
форму-
ервний
ріальні
запи-
нський
будує
то по-

віт. К.,

В. І. ЛЕНІН ПРО ВИРОБНИЦТВО І СПОЖИВАННЯ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

З. П. Школьнікова

Марксистсько-ленінське вчення про взаємодію виробництва та споживання складає важливу частину наукової теорії відтворення. Відтворення являє собою послідовну зміну фаз виробництва, розподілу, обміну та споживання, які разом створюють єдине ціле. Важливо підкреслити, що в цій нерозривній єдності провідна, вирішальна роль належить виробництву. Всі інші фази відтворення залежать від виробництва, від його рівня та способу, від його розміру та характеру. Але вирішальна роль матеріального виробництва не означає, що іншим фазам відтворення належить пасивна роль, вони також активно впливають один на одного.

Виробництво визначає спосіб і імпульс споживання, воно виступає відносно споживання як його матеріальна основа, як вирішальний засіб та передумова споживання. Але й споживання не лишається пасивним щодо виробництва. Воно в свою чергу впливає на виробництво, викликаючи його постійне повторення. Вплив споживання на виробництво багатосторонній, але перш за все споживання виступає щодо виробництва, як один із важливих факторів його розвитку. Якщо споживання не може існувати без виробництва, то й виробництво не може існувати без споживання, бо виробництво в такому разі було б безцільним.

Виробництво матеріальних благ, праця людей завжди були і будуть основою існування людського суспільства. Виробництво є вихідним пунктом руху суспільного виробництва, споживання завершує цей процес.

Виробництво матеріальних благ не тільки визначає споживання, а й своєю метою має споживання. Отже, виробництво не існує ради самого себе; воно має своєю кінцевою об'єктивною метою споживання людей. Головне для людей — це мета виробництва: служить воно всьому суспільству, його існуванню та розвитку чи збагаченню одного класу, в руках якого знаходяться засоби виробництва. В даному випадку «мета виробництва» виражає не замисел тієї чи іншої групи суспільства, а той об'єктивний момент, що виробництво не може бути без мети. Ніде не існувало виробництва «ні для чого». Але не слід забувати, що крім кінцевої мети існує ще безпосередня мета виробництва. Кінцевою метою у кожному суспільстві є споживання, бо якщо вироблені матеріальні блага не дійдуть до споживачів, не будуть ними спожиті, то не буде й умов для продовження виробництва. Безпосередня мета виробництва — це та мета, яку об'єктивно переслідують його організатори в окремій суспільній формації. Вона не в усякому суспільстві співпадає з кінцевою метою. Від того, кому належить виробництво — окремим

класам чи всьому суспільству — залежить безпосередня мета виробництва. Коли засоби виробництва належать окремим особам, виробництво здійснюється в інтересах збагачення цих осіб, а якщо засоби виробництва належать суспільству, метою виробництва є збагачення всього суспільства, споживання трудящих, задоволення їх матеріальних і духовних потреб.

Характер зв'язку між виробництвом та споживанням залежить від того, в умовах яких виробничих відносин здійснюється виробництво.

Панування приватної власності на засоби виробництва в буржуазному суспільстві визначає безпосередню мету капіталістичного способу виробництва: збагачення класу капіталістів.

Ліквідація в соціалістичних країнах капіталістичної власності і встановлення суспільної власності на основні засоби виробництва докорінно змінює економічні умови існування суспільства, розвитку виробництва та його безпосередню мету. Тут власником основних, вирішальних засобів виробництва виступає все суспільство. Від імені суспільства соціалістична держава доцільно використовує їх і підпорядковує виробництво задоволенню потреб трудящих. Соціалістичні виробничі відносини забезпечують гармонійний зв'язок між виробництвом і споживанням. В цих умовах безпосередня і кінцева мета виробництва співпадають.

К. Маркс і Ф. Енгельс ще задовго до виникнення соціалістичного суспільства довели, що безпосередньою метою виробництва в цьому суспільстві буде задоволення потреб трудящих, споживання, а не нажива.

Розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про зв'язок між виробництвом і споживанням при соціалізмі, В. І. Ленін писав, що робітничий клас бореться за таке суспільство, в якому створені суспільною працею багатства йтимуть на користь всіх трудящих. «Для дійсного визволення робітничого класу необхідна підготовлювана всім розвитком капіталізму соціальна революція, тобто знищення приватної власності на засоби виробництва, перехід їх у суспільну власність і заміна капіталістичного виробництва товарів соціалістичною організацією виробництва продуктів за рахунок всього суспільства, для забезпечення цілкового добробуту і вільного всебічного розвитку всіх його членів»¹.

У багатьох своїх працях В. І. Ленін висловив і теоретично обґрунтував думку про те, що ліквідація капіталістичної власності і заміна її соціалістичною відкриває можливість для планомірної організації суспільного виробництва в інтересах усіх трудящих, що лише така організація суспільного виробництва без антагоністичних класів і класового гніту забезпечує трудящим умови життя, гідні вільної від експлуатації людини.

Вся господарська політика Комуністичної партії побудована на використанні об'єктивних закономірностей соціалістичного виробництва в інтересах всього народу. Планомірна організація суспільно-продуктивного процесу дає можливість забезпечити цілковитий добробут і всебічний розвиток усіх членів суспільства.

В. І. Ленін зразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1918 р. про це писав: «Тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це. І ми знає-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 11.

мо, що він повинен здійснити це, і в розумінні такої істини вся трудність марксизму і вся сила його»¹.

Дальший розвиток цієї ідеї В. І. Леніна знайшли свій вираз у Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, де записано: «Мета соціалізму — все повніше задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу шляхом неперервного розвитку і вдосконалення суспільного виробництва»².

Статистичним даним, які характеризують виробництво і споживання, В. І. Ленін надавав великого політичного значення. Він дуже докладно їх аналізував і робив цінні практичні висновки. Напередодні другої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в роботі «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату». В. І. Ленін аналізував дані про виробництво і споживання хліба по 26 губерніях Радянської Росії з населенням 52,7 млн. чоловік. Розглядаючи питання про долю Компроду і мішочників у постачанні міського населення він відзначав, що «...приблизно половину хліба містам дає Компрод, другу половину мішочники... При цьому за хліб, доставлений державою, робітник платить в дев'ять раз менше, ніж мішочникам»³. Там же В. І. Ленін звернув увагу на цифри споживання хліба на одну душу населення — у виробляючих губерніях 9,5 і в споживаючих 6,8 пуда за рік, тоді як селяни споживали на одну душу населення в виробляючих губерніях 16,9 і в споживаючих 11 пудів за рік. «В селянській країні, — писав В. І. Ленін, — першими виграли, найбільше виграли, відразу виграли від диктатури пролетаріату селяни взагалі... Вперше при диктатурі пролетаріату селянин працював на себе і харчувався краще за городянина»⁴.

Великий Ленін поклав початок новому підходу щодо обліку праці та споживання. В роботі «Держава і революція» він писав: «До того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства... над мірою праці і мірою споживання»⁵. У статті «Як організувати змагання?» В. І. Ленін також указує на необхідність обліку праці і розподілу продуктів: «...Облік і контроль повсюдний, загальний, універсальний, — облік і контроль за кількістю праці і за розподілом продуктів»⁶.

Соціалістична держава розподіляє вироблювані матеріальні блага в інтересах систематичного і неухильного підвищення матеріального добробуту і культури трудящих. Основною формою цього розподілу є розподіл по праці залежно від її кількості та якості. Така форма розподілу об'єктивно зумовлена діянням економічних законів соціалізму. Розподіл по праці означає: той, хто більше і краще працює, більше і одержує матеріальних та духовних благ. «Хто не працює, той нехай не їсть» — ось практична заповідь соціалізму, — писав В. І. Ленін. — Ось що треба практично налагодити»⁷.

В. І. Ленін відзначав, що принцип оплати по праці є могутнім засобом загального піднесення соціалістичного суспільного виробництва. Розподіл по праці залишається основною формою розподілу матеріальних і культурних благ на весь період будівництва комунізму. «Партія виходить з ленінського положення про те, що будівництво комунізму повинно спиратися на принцип матеріальної заінтересованості. Оплата

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

² Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., Держполітвидав УРСР, 1962, стор. 311.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 91.

⁴ Там же, стор. 91—92.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 426.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 367.

⁷ Там же, стор. 370.

по праці протягом наступного двадцятиріччя лишиться основним джерелом задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих»¹.

Одним із важливих положень ленінської теорії про народне споживання є думка про те, що обсяг особистого споживання в умовах соціалізму залежить від досягнутого рівня виробництва і продуктивності праці. Ленін завжди боровся з будь-якими спробами розірвати цей взаємозв'язок. У цьому відношенні дуже важливою є критика В. І. Леніним позиції Троцького про те, що коли в галузі виробництва принцип ударності при соціалізмі ще надовго залишиться вирішальним, то в галузі споживання треба вести лінію зрівняльності.

У промові «Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки Троцького» В. І. Ленін, привівши це місце із брошури Троцького, говорив: «Це цілковита плутанина теоретично. Це зовсім невірно. Ударність є перевага, а перевага без споживання ніщо. Коли мені так будуть віддавати перевагу, що я буду одержувати восьмушку хліба, то дякую красенько за таку перевагу. Перевага в ударності є перевага і в споживанні. Без цього ударність — мрія, хмарка, а ми, все-таки, матеріалісти. І робітники — матеріалісти; коли говориш ударність, то дай і хліба, і одежі, і м'яса»².

За соціалізму об'єктивно неможливим є зрівняльний розподіл. Зрівнялівка означала б несправедливий розподіл, бо й поганий і хороший працівник одержував би однакову кількість матеріальних благ. Це підірвало б матеріальний стимул до підвищення кваліфікації, зростання продуктивності праці, до того, щоб краще працювати і виробляти все більше і більше продукції. Проблема матеріальної заінтересованості мала і має важливе значення, бо від неї залежить продуктивність праці. Кожному трудівнику соціалістичного виробництва зрозуміло, що чим краще він буде працювати, чим продуктивніша буде його праця, тим більше він одержить доходу і тим більше зможе придбати предметів споживання.

Стан виробництва, рівень розвитку продуктивності праці і матеріальна заінтересованість робітника є дві сторони єдиного процесу: чим вище продуктивність праці, тим більше можливостей у трудівників задовольнити свої потреби різними предметами споживання, а з другого боку, матеріальна заінтересованість робітника в результатах його праці, яка диктується задоволенням його постійно зростаючих потреб, сприяє росту виробництва, підвищенню продуктивності його праці.

Завдяки героїчній праці радянського народу у нас зараз створена міцна економіка і є всі можливості для швидкого зростання добробуту всього народу. Комуністична партія ставить завдання всесвітньо-історичного значення — забезпечити в Радянському Союзі найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму.

В. І. Ленін показав, що розвиток суспільного виробництва, продуктивних сил неминує веде до зростання матеріальних і духовних потреб людини. Цей причинний зв'язок Володимир Ілліч назвав законом підвищення потреб населення³. Він полягає в тому, що розвиток виробництва розширює потреби і водночас створює продукти для їх задоволення. Щоб задовольнити нові потреби, необхідно відновити виробництво. Зростаючі потреби населення ставлять певні вимоги до виробництва, викликають зміни народногосподарських пропорцій. Підвищення запитів людей є об'єктивний і закономірний процес. При соціалізмі відбувається швидка зміна потреб як в кількісному, так і в якісному відно-

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 367.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 10.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 88.

шенні. В. І. Ленін у доповіді Радянського Уряду на V Всеросійському з'їздові Рад про це говорив: «І коли з усіх боків ми бачимо нові вимоги, ми говоримо: це так повинно бути, це і є соціалізм, коли кожний бажає поліпшити своє становище, коли всі хочуть користуватися благами життя»¹. Не можна йти до комунізму, не розширяючи потреб вільних і культурно розвинених людей. Основоположники марксизму відзначали, що в комуністичному суспільстві кожний зможе задовольнити розумні потреби. В. І. Ленін ще до Жовтневої революції писав, що задоволення цих потреб «... має на увазі і не теперішню продуктивність праці і не теперішнього обивателя, здатного «зря» — як-от бурсаки у Помяловського — псувати склади суспільного багатства і вимагати неможливого»².

У процесі формування потреб членів комуністичного суспільства необхідно здержувати і поступово ліквідувати нездорові потреби і стимулювати зростання здорових, розумних потреб. Економічні умови соціалістичного ладу, весь уклад життя радянського суспільства дають можливість для безперервного зростання потреб суспільства.

В. І. Ленін також говорив про необхідність порівнювати фактично досягнутий рівень споживання з його науково обгрунтованими нормами. В листі до П. І. Попова він писав, що нормою треба визнавати не кількість калорій, а кількість та якість їжі, яка необхідна людині³. В умовах будівництва комуністичного суспільства це означає, що треба планувати споживання з урахуванням його науково обгрунтованих норм. В Радянському Союзі розроблені науково обгрунтовані норми харчування населення з урахуванням віку, статі та характеру праці.

В міру задоволення суспільством зростаючих потреб людей завдання дальшого підвищення життєвого рівня стає більш складним. Складність його визначається не тільки зростаючими потребами в кількості матеріальних благ, а ще в більшій мірі потребами щодо якості та асортименту предметів споживання. Для характеристики життєвого рівня важливе значення мають вказівки В. І. Леніна про значення показників не тільки рівня, а й структури споживання. Не всякий ріст виробництва може задовольнити потреби людей. Деякі товари не знаходять збуту.

Найчастіше вони не знаходять збуту тому, що потреби і смаки людей зросли, а виробництво ще не пристосувалось до них.

Важко собі уявити, що на якомусь етапі людство не буде пред'являти нових, розумних потреб щодо матеріальних та духовних благ. Відомо, що будь-яка задоволена потреба викликає нову потребу. Це — загальноісторичний, соціологічний закон, рушійний мотив розвитку суспільства.

Задоволення матеріальних і культурних потреб радянських людей в ході комуністичного будівництва в значній мірі відбувається і на основі розвитку суспільних фондів споживання. Суспільні фонди споживання становлять частину національного доходу, яка виділяється суспільством для задоволення суспільних потреб її членів. К. Маркс, розглядаючи особливості розподілу матеріальних благ за соціалізму, відзначав необхідність створювати суспільні фонди споживання і те, що частина цих фондів буде дедалі більше зростати в міру розвитку нового суспільства. В. І. Ленін, розвиваючи марксистську теорію, назвав такі форми спільного задоволення потреб, як громадські їдальні, пральні, дитячі садки і т. д. «зразками паростків комунізму». Він

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 466.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 426.

³ Див. Ленинский сборник, XXIV, стор. 148.

писав, що «при підтримці пролетарської державної влади, паростки комунізму не зачахнуть, а розростуться і розвинуться в повний комунізм»¹.

Будівництво матеріально-технічної бази комунізму вимагає, щоб із суспільних фондів споживання виділялись дедалі більші кошти на охорону здоров'я, освіту, розвиток спорту і фізичної культури, на будівництво медичних закладів. Розподіл матеріальних і духовних благ через суспільні фонди споживання, сприяючи вирівнюванню життєво важливих умов відтворення робочої сили і всебічному розвитку людини, викликає заінтересованість членів соціалістичного суспільства в розвитку виробництва.

У процесі будівництва комунізму внаслідок умілого поєднання матеріальних і моральних стимулів, посилення комуністичного виховання трудящих праця стане внутрішньою потребою фізично здорової людини. Це буде одним із найвизначніших завоювань Комуністичної партії, нашого народу. Разом з тим високого розвитку досягне суспільне виробництво, виростуть продуктивні сили, настане повний достаток матеріальних і культурних благ. З побудовою комуністичного суспільства у повній мірі втілиться в життя лозунг партії: «Все в ім'я людини, для блага людини».

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 383.

В. І. ЛЕНІН ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ДВОХ ПІДРОЗДІЛІВ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

І. Ф. Алексєєнко

Найважливішою проблемою економічної теорії і практики комуністичного будівництва в нашій країні є темпи, пропорції та ефективність суспільного виробництва. Співвідношення темпів зростання виробництва засобів виробництва та предметів споживання являє собою основну синтетичну пропорцію суспільного виробництва і відтворення, від якої в величезній мірі залежать як темпи розвитку народного господарства, так і рівень добробуту радянського народу. Основу рішення цих завдань становить марксистсько-ленінська методологія, використана класиками наукового комунізму при розробці і обґрунтуванні ними знаменитої теорії капіталістичного розширеного відтворення.

К. Маркс у своєму геніальному творі «Капітал» дав блискучий аналіз капіталістичного розширеного відтворення, його абстрактні схеми лягли в основу ленінського вчення про співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва.

В. І. Ленін вніс величезний вклад у розвиток марксистської політичної економії. Розвиваючи далі теорію реалізації суспільного продукту, він розвив суть закону переважного зростання виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання.

Глибоко проаналізувавши механізм капіталістичного відтворення, В. І. Ленін зробив висновок, «що найшвидше зростає виробництво засобів виробництва для засобів виробництва, потім виробництво засобів виробництва для засобів споживання і найповільніше виробництво засобів споживання»¹. Це ленінське положення має принципово важливе значення для аналізу співвідношення темпів зростання двох підрозділів суспільного виробництва також і в умовах соціалістичного розширеного відтворення. Проте в останні роки серед економістів немає спільності поглядів відносно даного співвідношення при соціалізмі. Так, Я. А. Кронрод вважає, що в міру зростання продуктивності суспільної праці частка минулої праці, матеріальних витрат в вартості одиничного і суспільного продукту повинна підвищуватись², а отже, і I підрозділ повинен завжди зростати швидше другого. Академіки В. С. Немчинов та А. Арзуманян заперечують цю точку зору. «Не існує ніякого» закону зростання частки перенесеної вартості у вартості сукупного продукту суспільства», як це твердять деякі економісти»³, — відзначається у В. С. Немчинова. Цей погляд підтримують також інші

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

² Я. А. Кронрод. «I и II подразделения общественного продукта». М., 1966, стор. 32.

³ В. С. Немчинов. «Экономико-математические методы и модели». «Соцэкгиз», 1962, стор. 366.

економісти, які вважають, що більш швидкими темпами може розвиватись як перший, так і другий підрозділи¹. Деякі економісти заперечують діяння закону переважного розвитку виробництва засобів виробництва при соціалізмі², а серед інших немає єдності відносно його суті. Так, О. Бечин вважає, що суть даного закону виражається формулою: $I(v+m) > Ic$ ³. С. С. Шаталін, наприклад, пише: «З запереченням необхідності переважного зростання виробництва засобів виробництва при соціалізмі виступив Л. Довгань. Принципово є всі підстави згодитись з його кінцевим висновком про те, що при певних умовах розширене соціалістичне відтворення в умовах технічного прогресу може здійснюватись і при більш швидких темпах розвитку II підрозділу, і при цьому буде додержуватись співвідношення $I(v+m) > Ic$ »⁴.

Проблема співвідношення підрозділів являє собою надзвичайно складний комплекс взаємозв'язків і взаємозалежностей, безліч змінних факторів, підпорядкованих впливу різних економічних закономірностей і законів. Тому, вирішуючи питання даного співвідношення, слід виходити перш за все з лєнінського вчення про закон переважного розвитку виробництва засобів виробництва.

Аналізуючи схеми відтворення Маркса, В. І. Ленін підкреслював, що при розгляді схем у тому вигляді, в якому вони дані у II томі «Капіталу», ніякого виводу про більш швидке зростання виробництва засобів виробництва безпосередньо з них зробити не можна: обидва підрозділи розвиваються там паралельно. Це відбувається по тій причині, що в схемах К. Маркс абстрагувався від впливу технічного прогресу і динаміки продуктивності праці. Якщо ж у ці схеми внести відповідні зміни у співвідношенні постійного (c) і змінного (v) капіталу, то одержимо модель більш швидкого зростання засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання⁵.

Керуючись методологією К. Маркса, Ленін розробив схему капіталістичного розширеного відтворення при умові незмінної норми виробничого нагромадження, але змінного співвідношення між постійним і змінним капіталом, що йде на розширення виробництва. Він вперше поділив засоби виробництва на два підвідділи: засоби виробництва для засобів виробництва і засоби виробництва для предметів споживання.

З цього випливає, що коли в перший рік частка постійного капіталу у I підрозділі становить 80%, на другий рік — 80,8%, на третій — 82,2%, а на четвертий — 83,3%, то в четвертому році виробництво засобів виробництва для засобів виробництва збільшиться на 36,7%, виробництво засобів виробництва для засобів споживання — 9,5%, виробництво засобів споживання — на 6%, а весь суспільний продукт зросте за цей же час на 20%. Іншими словами, для збільшення суспільного продукту на 20% необхідно розширити виробництво засобів виробництва для I підрозділу на 36,7%, для II — на 9,5%, а виробництво предметів споживання — лише на 6%.

Таким чином, взявши до уваги особливості розширеного відтворення в умовах бурхливого технічного прогресу, зростання органічної будови капіталу і підвищення продуктивності суспільної праці,

¹ А. А. Арзуманян. Актуальные проблемы развития нашей экономики. — «Правда», 24—25 лютого 1964 р.

² Л. И. Довгань. О темпах роста двух подразделений общественного производства. М., 1965, стор. 68—69.

³ Соревнование двух систем. Проблемы экономической науки. М., 1963, стор. 39.

⁴ С. С. Шаталин. Пропорциональность общественного производства. М., 1968, стор. 168.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

В. І. Ленін обґрунтував і показав суть закону більш швидкого зростання I підрозділу суспільного виробництва при капіталізмі. Він підкреслював, що «весь сенс і все значення цього закону про швидше зростання засобів виробництва в тому тільки й полягає, що заміна ручної праці машинною, — взагалі прогрес техніки при машинній індустрії, — вимагає посиленого розвитку виробництв по добуванню вугілля й заліза, цих справжніх «засобів виробництва для засобів виробництва»¹.

Отже, вчення В. І. Леніна про співвідношення підрозділів суспільного виробництва логічно впливає із того важливого положення, що технічний прогрес, розвиток продуктивних сил і взагалі суспільно історичний прогрес викликають додаткові потреби у більшій мірі в уречевленій праці, в засобах виробництва, ніж у живій праці, в предметах споживання і обумовлюють об'єктивну необхідність переважного розвитку засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання.

В умовах розширеного відтворення технічний прогрес вимагає підвищення органічної будови капіталу (фондів), зростання продуктивності суспільної праці, внаслідок чого збільшується у продукті частка минулої (уречевленої) праці і зменшується частка живої. «Підвищення продуктивності праці, — підкреслював К. Маркс, — полягає саме в тому, що частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але збільшується так, що загальна сума праці, вміщена в товарі, зменшується; що виходить кількість живої праці зменшується більше, ніж збільшується кількість минулої праці»².

В. І. Ленін довів, що процес швидкого зростання минулої і скорочення живої праці на одиницю продукту відображає технічний прогрес, розвиток продуктивних сил суспільства на базі поступового зростання продуктивності суспільної праці при розширеному відтворенні³. Надаючи особливого значення розвитку техніки, він писав: «Чим вище розвивається техніка, тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин: в загальному виробництві країни все більше місце займають машини і необхідні для їх вироблення предмети»⁴. Таке співвідношення живої і уречевленої праці зумовлює об'єктивну необхідність збільшення частки витрат суспільної праці саме на виробництво засобів виробництва, які в свою чергу являють собою один з найважливіших засобів підвищення суспільної продуктивності праці на майбутні періоди.

В цьому відношенні неправомірною, на наш погляд, є думка С. Шаталіна: «... Технічний прогрес в народному господарстві і підвищення суспільної продуктивності праці, що відбувається на його основі, аж ніяк не обов'язково повинні приводити до переважного зростання виробництва засобів виробництва. Ще більш неправомірно зв'язувати співвідношення I і II підрозділів суспільного виробництва зі зміною органічної будови виробничих фондів»⁵. Таке твердження суперечить, як ми бачимо, наведеним вище положенням К. Маркса і В. І. Леніна.

Отже, з підвищенням суспільної продуктивності праці одна і та ж маса живої праці здатна приводити в рух дедалі зростаючий об'єм уречевленої праці, втілюючись у все більшій кількості товарів, в яких

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 86.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 267.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 34.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 87.

⁵ С. С. Шаталін. Пропорциональность общественного производства. М., 1968, стор. 165.

завдяки цьому частка живої праці буде зменшуватись, а минулої — підвищуватись. Однак все більша частина живої праці у продукті замінюється тією часткою праці уречевленої, яка міститься в засобах праці, а питома вага останньої у всіх витратах відповідно зростає на величину цього заміщення плюс витрати її на науково експериментальні та інші цілі і мінус величину, яка досягається за рахунок економії уречевленої праці. Причому, загальний об'єм суспільних витрат праці на виготовлення продукту зменшується.

Таким чином, співвідношення підрозділів суспільного виробництва в значній мірі визначається співвідношенням витрат живої та уречевленої праці в продукті, яке в свою чергу обумовлюється об'єктивними вимогами технічного прогресу. Але слід відзначити, що технічний прогрес, зростання органічної будови капіталу (фондів), підвищення продуктивності суспільної праці не однаково впливають на співвідношення підрозділів суспільного виробництва при капіталізмі і при соціалізмі. Вони підпорядковуються різним специфічним умовам та законам того чи іншого способу виробництва.

Розглянуті В. І. Леніним причини (фактори), які зумовлюють необхідність більш швидкого зростання I підрозділу, можна поділити на соціально-історичні, що впливають із самої суті виробничих відносин того чи іншого способу виробництва, та виробничо-технічні, що визначаються особливостями технічного прогресу, рівнем розвитку продуктивних сил і темпами підвищення продуктивності суспільної праці на тому чи іншому етапі розвитку. Причому ця друга група факторів (причин), звичайно, теж знаходиться під впливом виробничих відносин даної формації, але в характері їх діяння і розвитку існують також і деякі загальні закономірності, які в певній мірі властиві обом формаціям, що проходять один і той же етап розвитку виробництва.

Соціально-історичні фактори, які зумовлюють більш швидкий розвиток I підрозділу при капіталізмі, впливають із антагоністичної природи капіталістичних виробничих відносин: основної суперечності капіталізму, протиріччя між виробництвом та нагромадженням, нагромадженням та споживанням, цілого комплексу суперечностей між інтересами трудящих і власників засобів виробництва та ін. Саме ці антагонізми в значній мірі визначають підвищення інтенсивності праці, зростання органічної будови капіталу та відставання народного споживання при капіталізмі.

Переважний розвиток засобів виробництва при капіталізмі здійснюється для самого ж виробництва, яке обумовлює виробництво додаткової вартості. «Розвиток виробництва, — відзначав В. І. Ленін, — переважно за рахунок засобів виробництва здається парадоксальним і є, безсумнівно, суперечністю. Це — справжнє «виробництво для виробництва», — розширення виробництва без відповідного розширення споживання. Але це — суперечність не доктрини, а дійсного життя; це якраз така суперечність, яка відповідає самій природі капіталізму та іншим суперечностям цієї системи суспільного господарства. Якраз це розширення виробництва без відповідного розширення споживання і відповідає історичній місії капіталізму та його специфічній суспільній структурі: перша полягає в розвитку продуктивних сил суспільства; друга виключає утилізацію цих технічних завоювань масою населення»¹.

Соціально-історичним змістом співвідношення підрозділів при капіталізмі є відрив виробництва від споживання. В цьому полягає спе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 35.

цифіка капіталістичного розширеного відтворення і основний наслідок діяння закону переважного розвитку виробництва засобів виробництва. Більш швидке зростання I підрозділу сприяє збагаченню класу капіталістів та погіршенню становища трудящих мас.

Виробничо-технічні причини (фактори), що викликають необхідність випереджаючого зростання I підрозділу порівняно з другим, Ленін розглядав у зв'язку з таким етапом розвитку продуктивних сил та технічного прогресу, який характеризується масовою заміною ручної праці машинною або машинної праці — працею більш досконалих машин-автоматів. Характеризуючи даний етап розвитку капіталізму, Ленін підкреслював: «Нижчі стадії розвитку капіталістичної техніки — проста кооперація і мануфактура — не знають ще виробництва засобів виробництва для засобів виробництва: воно виникає й досягає величезного розвитку тільки при вищій стадії — великій машинній індустрії»¹.

На основі глибокого наукового аналізу розвитку капіталізму в кінці XIX століття, коли фондоозброєність праці зростала набагато швидше ніж її продуктивність, підвищувалась матеріаломісткість виробництва, росла норма виробничого нагромадження, В. І. Ленін довів, що зростання капіталістичного виробництва, відбувалося — «головним чином — на рахунок прогресу техніки, тобто витіснення ручної праці машиною»². Ці умови неодмінно вимагали безперервного і інтенсивного переважного розвитку виробництва засобів виробництва.

Зовсім іншим змістом характеризуються соціально-історичні та виробничо-технічні причини (фактори), які викликають необхідність переважного розвитку I підрозділу при соціалізмі.

Перш за все соціалістичне виробництво й відтворення здійснюється на базі суспільної власності на засоби виробництва, при відсутності тих антагонізмів, які характерні для виробничих відносин капіталізму. Співвідношення підрозділів суспільного виробництва при соціалізмі, далі, підпорядковується цілій системі нових економічних законів і в першу чергу — закону планомірного розвитку народного господарства та основному економічному закону соціалізму. Сам закон переважного розвитку виробництва засобів виробництва при соціалізмі діє не стихійно, а в умовах планомірності і свідомого регулювання пропорцій з боку суспільства, завдяки чому з'являється можливість заздалегідь усувати виникаючі диспропорції між підрозділами або їх підвідділами.

При соціалізмі теж існує ряд суперечностей, але на відміну від капіталізму, вони не носять антагоністичного характеру і розв'язуються у централізованому порядку. До їх числа належить також і суперечність між недостатнім розвитком виробництва предметів споживання і рівнем виробництва засобів виробництва. Наприклад, з 1950 по 1965 р. частка засобів виробництва для II підрозділу скоротилась в СРСР з 28 по 18³, в той час як потреби в предметах споживання за цей період значно зросли. В поточному п'ятиріччі (1966—1970 рр.) ця суперечність вирішується шляхом запланованих зближених темпів розвитку обох підрозділів при збереженні вирішальної ролі I підрозділу, при значному розширенні тієї його частини, яка прискорює зростання групи «Б» та сільського господарства.

Класичним прикладом свідомого регулювання народногосподарських пропозицій при соціалізмі є ленінський план будівництва соціа-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 87.

² Там же, стор. 70.

³ Народное хозяйство СССР в 1965 году. М., 1966, стор. 123.

лізму в нашій країні на основі форсованого розвитку виробництва засобів виробництва в роки соціалістичної індустріалізації. Наполегливі вказівки В. І. Леніна про необхідність першочергового розвитку виробництва вугілля, металу, палива, електроенергії показують, якого важливого значення надавав основоположник соціалістичної держави об'єктивним вимогам закону переважного розвитку виробництва засобів виробництва при соціалістичному розширеному відтворенні.

Переборюючи величезні труднощі, викликані післявоєнною (1918—1920 рр.) розрухою економіки, наша країна за роки індустріалізації досягла небачених успіхів у розвитку народного господарства. На кінець 30-х років були усунені значні диспропорції між підрозділами, виробництвом та споживанням, промисловістю та сільським господарством, а завдяки переважному розвитку виробництва засобів виробництва була створена власна важка промисловість і значно зріс рівень народного добробуту. Так, в 1940 р. загальний обсяг промислового виробництва у країні зріс порівняно з 1913 р. у 7,7 раза, в тому числі групи «А» — в 13,4, а групи «Б» — у 4,6 раза, при цьому питома вага групи «А» підвищилась від 35,1 до 61,2%¹.

Із ленінського вчення про співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва в умовах бурхливого технічного прогресу впливає, що в період будівництва соціалізму та на етапі створення матеріально-технічної бази комунізму існує об'єктивна необхідність і єдина можливість переважного розвитку виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання.

Важливо підкреслити, що цілим рядом економічних та політичних факторів в період створення фундаменту соціалізму й комунізму в нашій країні зумовлювалось саме таке співвідношення підрозділів, яке забезпечило велетенський розвиток вітчизняної індустрії і сільського господарства, а також небувале піднесення культурно-технічного рівня і добробуту трудящих. Вірність ленінського вчення про визначальну роль засобів виробництва у співвідношенні підрозділів яскраво підтверджує, наприклад, той факт, що середньорічний приріст промислової продукції у нашій країні за період 1929—1967 рр. досяг більше 11%, в той час як у США він становив понад 4%, в Англії — 2,4, а у Франції — 2,5%².

Розвиваючи далі і збагачуючи ленінське вчення про співвідношення підрозділів суспільного виробництва, партія творчо підходить до встановлення народногосподарських пропорцій та рішення проблем соціалістичного розширеного відтворення. В «Матеріалах XXIII з'їзду КПРС» вказується, що партія і надалі провадитиме лінію на випереджаючий розвиток важкої індустрії, на більш швидке зростання виробництва засобів виробництва³.

Однак безмежне випередження розвитку II підрозділу першим при соціалізмі не є самоціллю. Це випередження повинне бути раціональним, розумним, науково обгрунтованим, що урахує всі параметри гармонійного розвитку підрозділів і всього народного господарства, тобто співвідношення підрозділів повинне бути оптимальним. Даний оптимум, на наш погляд, обумовлює: комплексний розвиток всього народного господарства, найбільший ефект при найменших витратах, забезпечення вимог основного економічного закону, максимально можливі темпи розвитку науково-технічного прогресу, а також успішне ви-

¹ Промышленность СССР. М., 1964, стор. 32, 37.

² «Экономическая газета», 1968, № 11, стор. 44.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., Політвидав України, 1966, стор. 40.

конання інших економічних, політичних та інтернаціональних завдань, визначених партією і урядом на даному етапі.

Ефективне рішення проблем співвідношення підрозділів в значній мірі залежить від перетворення в життя рішень вересневого (1967 р.) Пленуму ЦК КПРС і Третьої Сесії Верховної Ради СРСР, спрямованих на інтенсивний розвиток галузей групи «Б» і значне зближення темпів зростання обох підрозділів у 1968—1970 роках.